

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра приватного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему:

**«КОНЦЕПЦІЇ ТРАКТУВАННЯ КОНТРАКТУ У ПРАВІ
КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ І У КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА»**
**(англ. «CONCEPTS OF CONTRACT INTERPRETATION IN LAW OF
CONTINENTAL EUROPE AND IN COMMON LAW COUNTRIES»)**

Виконала: студентка 2-го року навчання,
Спеціальності
081 Право
Рак Яна Андріївна

Керівник Логуш Любов Володимирівна
кандидат юридичних наук, доцент

Рецензент Матвєєва Ю. І.

(прізвище та ініціали)

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 20 ____ р.

Київ – 2026

Декларація академічної доброчесності

Я, Рак Яна Андріївна, студентка магістерської програми 2 року навчання факультету правничих наук НаУКМА підтверджую таке:

- написана мною магістерська робота на тему «КОНЦЕПЦІЇ ТРАКТУВАННЯ КОНТРАКТУ У ПРАВІ КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ ЄВРОПИ І У КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА» (англ. «CONCEPTS OF CONTRACT INTERPRETATION IN LAW OF CONTINENTAL EUROPE AND IN COMMON LAW COUNTRIES») відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених п. 3.1. Положенням про академічну доброчесність здобувачів освіти у НаУКМА, зі змістом якого ознайомлений/ознайомлена;

- я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Дата

Рак Я.А.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТРАКТНОГО ПРАВА	10
1.1. Поняття, правова природа та джерела регулювання контракту	10
1.2. Історичні аспекти розвитку договірного права	15
1.3. Методологічні підходи до компаративного аналізу	20
РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ ТА КОНЦЕПЦІЇ КОНТРАКТУ В СИСТЕМАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА (COMMON LAW)	29
2.1. Модель та концепція контракту у праві континентальної Європи	29
2.2. Модель та концепція контракту у системі загального права (common law)	37
2.3. Компаративний аналіз ключових концепцій контракту у праві континентальної Європи та системах загального права (common law)	46
РОЗДІЛ 3. УНІФІКАЦІЯ ТА ГАРМОНІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ ДОГОВІРНОГО ПРАВА	61
3.1. Локальні та глобальні уніфікаційні процеси концепцій договірного права та виклики, пов'язані із ними	61
3.2. Гармонізація договірного права України з європейськими стандартами	68
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Питання наближення правових систем одна до одної стає дедалі актуальнішим у зв'язку із глобалізаційними процесами. Саме єдиний підхід до правозастосування забезпечує безперервність та ефективність ділового обороту. Це зумовлює і актуальність теми дослідження щодо різних концепцій трактування контракту (договору) у праві континентальної Європи і у країнах загального права.

Актуальність теми дослідження. Договірне (контрактове) право є одним із стовпів приватноправових відносин, що має на меті забезпечення стабільності та очікуваності результатів цивільного обороту. Збільшення глобалізаційних процесів у XX-XXI столітті актуалізувало питання компаративного дослідження моделей та концепцій контракту у різних правових системах, як, до прикладу, системи континентального права та загального права. Така об'єктивна необхідність у аналізі можливих механізмів наближення договірного права різних юрисдикцій пояснюється, зокрема, різноманіттям правового регулювання від юрисдикції до юрисдикції, а з іншого боку – зростання обсягу транскордонної бізнес-активності, що передбачає збільшення торгівельних операцій.

Як відомо, станом на зараз договірне право розвивається через два фундаментально різні підходи, що співіснують між собою. Континентальна правова традиція, що притаманна державам Європи, визначає договір як «угоду волі» (*accord de volontés*), де чільне місце виділене принципам добросовісності (*bona fides*), свободі договору та обов'язковості його до виконання. Традиція загального права, якою користується Сполучене Королівство та Сполучені Штати Америки, сприймають договір як обіцянку, обов'язкову до виконання, що підкріплюється зустрічним наданням, та встановлюють вирішальне значення для об'єктивної оцінки поведінки сторін. Ця концептуальна різниця встановлює, відповідно, різні способи формування договорів, тлумачення положень договорів, пріоритетності засобів захисту при договірних деліктах, підходах до

дотримання вимог щодо добросовісності сторін та меж судової дискреції під час перегляду договірних умов.

Водночас, навіть враховуючи фундаментальні відмінності правових систем існує тенденція до їх зближення, що проявляється у створенні актів, які передбачають єдиний підхід до договорів. Такими є, до прикладу, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про міжнародну купівлю-продаж товарів (CISG), Принципи УНІДРУА, Принципи європейського договірного права (PECL) та Проєкт загальної системи координат (DCFR), про які більш детально піде мова нижче.

Необхідність цього дослідження також пояснюється і аналізом невдалих спроб створення об'єднаних інструментів регулювання договірного права на теренах Європейського Союзу, зокрема Регламент про Спільне європейське право купівлі-продажу (CESL, 2011), а також – розвитку права Європейського Союзу через запровадження секторальної гармонізації, що демонструють складнощі у досягненні єдиного підходу навіть у рамках єдиної правової традиції і підкреслюють важливість проведення наукового аналізу причин, передумов, процесу та наслідків такої гармонізації.

Зростання обсягів укладення міжнародних договорів у комерційних правовідносинах лише підкреслює гостру проблематику встановлення стандарту правової визначеності у взаємовідносинах між сторонами таких договорів, особливо якщо їх діяльність регулюється фундаментально різними принципами з огляду на різні правові системи. Числа говорять самі за себе – відповідно до звіту ЮНКТАД (UNCTAD), у 2024-му році глобальний обсяг торгівлі (що включає як товари, так і послуги) складав приблизно 33 трильйони доларів США, із них обсяг торгівлі товарами – приблизно 25 трильйонів доларів США. За останні 15 років динаміка світової торгівлі характеризувалася значною волатильністю, що продовжує зростати. З початку пандемії COVID-19 та із урахування світової геополітичної ситуації глобальні торговельні тенденції мають фрагментований та неоднорідний характер. Ретельний моніторинг та

дослідження цих подій має вирішальне значення для розуміння їхніх наслідків у країнах, що розвиваються [49]. Відтак, у контексті дослідження глобальних торговельних процесів аналіз договірних моделей набуває практико-економічного значення.

Для України ж тематика є значимою у контексті сучасних євроінтеграційних процесів, що є основним здобутком Революції Гідності. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014-го року передбачає поступовий процес апроксимації українського законодавства до європейських стандартів, у продовження чого масштабний проєкт рекодифікації цивільного законодавства України стає одним із головних інструментів наближення українського цивільного законодавства (у тому числі і того, що стосується врегулювання договірних правовідносин) до європейських стандартів. Відтак, компаративне дослідження як і на рівні система-система, так і на між'юрисдикційному рівні є як і теоретично значущим, так і практично затребуваним для вдосконалення нормотворчої техніки у якості превентивного засобу боротьби із прогалинами ще до моменту їх виникнення.

Ступінь наукової розробленості теми дослідження. Питання щодо порівняльного договірного права розглядали у своїх працях як і зарубіжні, так і українські науковці у галузі права. Серед зарубіжних дослідників варто окремо виділити значний внесок К. Цвайгерта (ориг. «Konrad Zweigert») та Г. Кьотца (ориг. «Hein Kötz»), що створили фундаментальну працю «Вступ до порівняльного правознавства у сфері приватного права» (ориг. «Einführung in die Rechtsvergleichung»)[112], а також – Р. Майклза (ориг. «Ralf Michaels»), що надає інформацію щодо сучасного підходу до компаративного права, зокрема, і щодо використання функціонального методу під час здійснення порівняльного аналізу та порівняння соціальних функцій норм права. Також для цілей цього дослідження варто виділити (серед багатьох інших) напрацювання таких вчених

як Дімітар Стоянов (ориг. «Dimitar Stoyanov»), Фрідріх Кесслер (ориг. «Friedrich Kessler»), Едіт Файн (ориг. «Edith Fine»), та та Оле Ландо (ориг. «Ole Lando»).

Серед українських вчених можна виділити роботи таких учених-правників як А. Підпригора, Є. О. Харитонов, О. В. Мороз, У. П. Гришко, І. П. Іванець, Р. Ю. Ханік-Посполітак, Л. М. Саванець, О. О. Щокіна, В. Нагнибіда та інші. Разом із тим, вбачається, що український правовий дискурс не часто охоплює питання порівняння концепцій договору у розрізі рекодифікації цивільного законодавства України та/або у контексті євроінтеграційних та гармонізаційних процесів.

Мета та завдання дослідження. Метою кваліфікаційної роботи є визначити особливості трактування контракту у системі загального та континентального права та можливості для їх рецепції у праві України. Для досягнення вищезазначеної мети поставлено наступні завдання: визначити поняття, правову природу та джерела регулювання договору у системі континентального та системі загального права відповідно; проаналізувати методологічні підходи до компаративного аналізу договірних правовідносин; проаналізувати моделі контракту у системі континентального та системі загального права відповідно; здійснити компаративний аналіз вищезгаданих моделей контракту; здійснити вибіркового компаративний аналіз українського договірного права із європейським на основі Принципів європейського договірного права як *tertium comparationis*; визначити найбільш істотні аспекти гармонізації із європейськими стандартами у контексті рекодифікації Цивільного кодексу України.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що з'являються у зв'язку із розвитком договірного регулювання у середовищі правової системи континентального права та загального права відповідно.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є моделі та концепції договору (контракту) у правових системах континентального та загального права, а також перспективи гармонізації українського законодавства із

європейським стандартом із застосуванням компаративного методу у процесі нормотворення.

Методи дослідження. Основа методології дослідження складається як із загальнонаукових, так і з спеціально-юридичних методів. Для зручності порівняння у роботі було використано дві правові системи (незважаючи на поширену класифікацію К. Цвайгерта та Г. Кьотца, яка включає у себе романську, германську, англо-американську, нордичну, соціалістичну системи права та окремо виділяє «інші» – далекосхідну, ісламську та індуїстську [112]) та застосовано до них наступні методи.

1) Діалектичний метод, що передбачає здійснення дослідження договірного (контрактного) права у якості динамічного явища, зокрема, і щодо діалектики волевиявлення сторін договору у континентальній та загальноправовій традиції.

2) Історичний метод, що використовується при аналізі генези континентальної та загальноправової традиції; розвиток континентального права від римського права до сучасних кодифікацій, виникнення та розвиток доктрин загального права.

3) Функціональний метод займає чільне місце у дослідженні, оскільки застосовується із метою порівняння правових систем через функціональне призначення окремих їх інститутів у суспільстві, а не формальні схожості або відмінності.

4) Порівняльно-правовий метод використовується у дослідженні для безпосереднього зіставлення нормативних конструкцій у юрисдикціях, що входять у периметр дослідження.

5) Формально-юридичний метод використовується у дослідженні для аналізу нормативних текстів юрисдикцій, що входять у периметр дослідження.

6) Системно-структурний метод використовується у дослідженні для забезпечення сприйняття договірного (контрактного) права як

інтегральної системи, що визначає взаємообумовленість нормативних конструкцій щодо тлумачення договірних положень та засобів захисту сторін при порушенні вищезгаданих договірних положень.

Наукова новизна полягає у порівняльному дослідженні концепцій контракту (договору) на рівні «система-система» із подальшим заглибленням у рівень «юрисдикція-юрисдикція», що дозволяє здійснювати аналіз як і на макротак і на мікрорівні (про що піде мова нижче), а також здійснення аналізу вибраних положень акту, який знаходиться на стадії законопроекту / громадського обговорення, крізь призму компаративного дослідження.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання нижчевикладеного матеріалу як основи для подальших досліджень українського та/або зарубіжного договірного права крізь призму компаративного аналізу.

Структура роботи. Магістерська робота на тему «Різні концепції трактування контракту у праві континентальної Європи і у країнах загального права» включає у себе вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Розділ 1 охоплює теоретичне та методологічне підґрунтя для компаративного дослідження (поняття, правову природу та джерела регулювання контракту; історію розвитку договірного права; методологію компаративного аналізу). У Розділі 2 висвітлено модель та концепцію контракту як і у праві континентальної Європи, так і у системі загального права, а також здійснено компаративний аналіз із використанням Принципів європейського договірного права у якості *tertium comparationis*. Розділ 3 передбачає дослідження процесів, спрямованих на зближення правових систем, як і у глобальному контексті, так і в контексті євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТРАКТНОГО ПРАВА

1.1. Поняття, правова природа та джерела регулювання контракту

Договір – це юридичний факт, що засвідчує наявність між сторонами договору певних зобов'язань, яке розглядається у системах континентального права. Центральна ідея континентального сприйняття контракту – це ідея «угоди волі» (*accord de volontés, Willensübereinstimmung*). До прикладу, Цивільний кодекс Франції статтею 1101 визначає контракт як «волевиявлення між двома або більше особами, спрямована на створення, зміну, передачу або припинення зобов'язань»[11]. Це визначення акцентує консенсуальну модель договору, підкреслюючи перевагу факту чіткого волевиявлення сторін. На додачу до цього, стаття 1102 цього ж Цивільного кодексу Франції встановлює, що кожен вільний укласти договір чи не укласти його, обирати сторону договору та визначати зміст і форму договору в межах, встановлених законом.

На відміну від цього, система загального права пропонує визначати контракт через модель *enforceable promise* – юридично зобов'язуючої обіцянки. Так, §1 Restatement (Second) of Contracts (1981) США [74] встановлює, що «a contract is a promise or a set of promises for the breach of which the law gives a remedy, or the performance of which the law in some way recognizes as a duty» (укр. «контракт – це обіцянка або набір обіцянок, за порушення яких закон встановлює відшкодування, або виконання яких закон визнає як обов'язок»).

Така обіцянка (контракт) включає декілька ключових складових: акцепт та оферта; зустрічне надання (*consideration*); правоздатність (*capacity*) та законність (*legality*)[20]. Цікавим у цьому контексті є підхід, запропонований Чарльзом Дж. Гетзом (ориг. «Charles J. Goetz») та Робертом Е. Скоттом (ориг. «Robert E. Scott») у їх спільній праці «Enforcing Promises: An Examination of the Basis of Contract» (укр. «Виконання обіцянок: дослідження основи контракту») 1980-го року, зокрема, стосовно сприйняття обіцянки як повідомлення про майбутню трансакцію, що дозволяє набувачу коригувати свою поведінку (*beneficial*

reliance), але за умови невиконання фактів, викладених у цьому повідомленні, призводить до втрат набувача (*detrimental reliance*), що є втраченою альтернативою (*opportunity cost*)[33].

Важливою відмінністю цих двох підходів є вимога зустрічного надання, що була сформульована, зокрема, у справі *Dunlop Pneumatic Tyre Co Ltd v Selfridge & Co Ltd (1915)*. Таке зустрічне надання полягає у тому, що для створення взаємних зобов'язань сторін необхідна дія / утримання від дії / декларація чогось від кожної із сторін, і вигода для третьої особи, що виникає із договору між іншими суб'єктами без власного *consideration* не створює для неї права на відшкодування шкоди, наприклад [61], як встановлює англійська доктрина. Важливо звернути увагу, що таке зустрічне надання має відбуватися водночас із обіцянкою або після неї.

Надання, що відбулось до обіцянки (*past consideration*) є недійсним, як наочно закріплено у рішенні справи *Re McArdle (1951)*. Фабула справи полягала у наступному. Уільям МакАрдл (ориг. «William McArdle») залишив будинок у спадок своїм п'ятьом дітям із правом довічного користування для своєї вдови. Невістка померлого провела ремонт будинку за власний рахунок. Після завершення ремонту вона попросила всіх спадкоємців померлого підписати документ, в якому вони обіцяли виплатити їй витрати на ремонт будинку з майна, коли воно буде розподілене із спадкової маси. Після смерті вдови заповідача невістка померлого нагадала про виплату, проте отримала відмову у ній[73].

Договірне право США, що є спадкоємцем англійської прецедентної традиції, на її основі створило власну систему, що викладена у *Restatement of Contracts (1932)* та *Restatement (Second) of Contracts (1981)*. Обидва документи, хоч і не є нормативними джерелами права, широко застосовні місцевими фахівцями передусім для уніфікації договірного права поміж штатами США. Так, *Restatement (Second) of Contracts (1981)* розширило випадки застосування *promissory estoppel*, що створило можливості для виконання обіцянки навіть у випадку, коли формальне зустрічне надання не було здійснене (§90)[74].

У сучасній порівняльній юридичній літературі відбувається зіставлення континентального та загального права, проте, як слушно наголошує Часлав Пежович (ориг. «Caslav Rejovic»), обидві моделі так чи інакше спрямовані на досягнення схожих цілей у регулюванні зобов'язань. Для контракту у системі континентального права основною вихідною категорією виступає волевиявлення сторін, що втілене у чітких кодифікованих нормах; у системі загального права, у свою чергу, вихідною категорією є *enforceable promise*, тобто, обіцянка, яка гідна примусового її виконання, що втілено у багатьох прецедентних судових рішеннях. Наочним прикладом у цьому випадку є зіставлення доктрини *causa* та *consideration* у континентальному та загальному праві відповідно. Відтак, для континентальної системи права ключовою є економічна та соціальна мета контракту, для загальної ж системи права – інститут *consideration* відмежовує за формальними ознаками т. зв. «звичайні обіцянки» від юридично значимих обіцянок [66]. Незважаючи на це все, що континентальна, що загальна система права спрямовані на досягнення схожих результатів, серед яких, зокрема: захист законних очікувань та інтересів сторін договору, розподіл ризиків, пов'язаних із виконанням договору та усталення передбачуваності ділового обороту.

***

Відомо, що у континентальній правовій традиції разом із такими юридичними фактами як необґрунтоване набуття та делікт договір є самостійною підставою виникнення зобов'язань. Цей розподіл є спадком римського права, і, серед

іншого, відображений у Французькому цивільному кодексі редакції 1804 року (також відомий як Кодекс Наполеона). Книга III, що присвячена способам набуття у власність, розрізняє: спадкування, дарунок, договір, делікт, квазідоговір та квазіделікт [11].

Як вже згадувалося раніше, основою континентального договірного права є концепція свободи (або автономії) волі. Так, стаття 1103 Цивільного кодексу Франції встановлює, що укладені на законних підставах договори мають силу

закону для сторін таких договорів [11], що вкотре підтверджує римську максиму *pacta sunt servanda* щодо сумлінного виконання договірних зобов'язань [130]. Як відомо, традиція римського права встановила чотири основні категорії договорів за процедурою їх укладення. Як зазначав О. А. Підпригора, договір міг укладатися шляхом «*передачі речі – res; проголошення певних слів (усно) – verba; написання певних слів – litterae; досягнення угоди – consensus*». Відтак, й виникло розмежування контрактів на вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні [135].

Правова система *common law* визначає концепцію договору як юридично обов'язкову дію/утримання від дії, що виникає із обіцянки та зустрічного надання, тобто, зосереджується на практичних наслідках укладення договору [16].

Власне, сама концепція зустрічного надання (*consideration*) є специфічною рисою правової системи *common law*, та не має еквівалентної концепції у системі континентального права. Часто зустрічне надання у системі *common law* порівнюється із концепцією каузи у континентальній системі права, хоча ці два інститути різняться за своєю економічною природою. Кауза – це об'єктивний елемент договору, його економічна підстава (у дво- та багатосторонніх договорах кауза полягає у взаємних інтересах сторін таких договорів), в той час як зустрічне надання – це обмін між сторонами договору конкретної вигоди або відсутності вигоди, як зазначає Дімітар Стоянов (ориг. «*Dimitar Stoyanov*»)[91].

Додатково варто згадати про важливу роль справедливості (*equity*) у системі англійського договірного права. Загальне право застосовувалось судами через надміру формалізовану, а відтак, негнучку систему судових наказів. Як відповідь на це, канцлерський суд (*Court of Chancery*) розвинув паралельну систему справедливості, що зосереджувалась більше на суті, аніж на нормі.

Зрештою, у XIX столітті процедури *common law* та *equity* було уніфіковано у Законах про судоустрій шляхом встановлення переваги норми справедливості у випадку конфлікту норм права та норм справедливості. Ця уніфікація важлива

тим, що до її здійснення сторони процесу були вимушені подавати дві позовні заяви замість однієї: одну до суду загального права, а іншу до Court of Chancery, якщо бажали отримати і відшкодування, і компенсацію збитків[94].

Від справедливості, зокрема, походить і доктрина естопелю обіцянки (*promissory estoppel*), що дозволяла забезпечити виконання обіцянки за відсутності зустрічного надання. Це було можливим у випадку, коли обіцянець (*одержувач обіцянки, promisee*) добросовісно на неї покладався і, у випадку недотримання такої обіцянки, зазнав би несправедливості (як було вирішено у справі *Central London Property Trust Ltd v High Trees House Ltd* у 1946 році)[7]. Згодом доктрина *promissory estoppel* набула цікавішого застосування і конкретизувалася як передусім інструмент захисту, а не нападу. Так, у справі *Combe v Combe* 1951-го року було встановлено, що естопель обіцянки застосовний «як щит, не як меч» [13] для збереження сталості правозастосування та протидії зловживанню цією доктриною. Естопель обіцянки діє як виняток із загального правила зворотного надання.

***

Відомо, що континентальна та загальна правові системи відрізняються джерелами регулювання. Так, для континентальної системи характерною є кодифікація джерел права, а відтак, створення кодексів або зводів законів. Кодекс Наполеона 1804 року (*Code Napoléon*), про який вже згадувалося раніше, вважається зразковим для більшості юрисдикцій континентальної правової системи та у свій час впливав на формування правових систем держав Латинської Америки, Африки та Азії [4]. Характерним є також існування спеціального правового регулювання, до прикладу, окремі закони про захист прав споживачів, або ж про специфіку провадження електронної комерційної діяльності (Закони України «Про захист прав споживачів», «Про електронні довірчі послуги», тощо [140;142]).

Окрему увагу варто приділити доктринальним роботам, що впливають на тлумачення та розвиток права як такого, та звичаям, що поширені у комерційних

правовідносинах (до прикладу, звичай ділового обороту, що є усталеною практикою та використовується у однорідних правовідносинах, як-от типові умови контрактів Міжнародної асоціації повітряного транспорту). Як слушно підкреслює О.О. Губанов, «в межах романо-германської правової сім'ї правова доктрина відіграє порівняно невелику, допоміжну роль, виступаючи неформалізованим, додатковим джерелом за наявності основного джерела – нормативно-правового акта»[118].

Система common law, у свою чергу, базується на судових прецедентах (доктрина *stare decisis*), що полягають у обов'язковості застосування рішень судів вищої інстанції судами нижчої при розгляді аналогічних справ. Відтак, первинним джерелом договірної права, що століттями розвивалось через ухвалення судових рішень, є право прецеденту (*case-law*), оскільки саме воно встановлювало базові поняття договірної права, як от *promissory estoppel*, *consideration*, тощо, специфіку та межі їх використання [119]. Звісно, для складних систем, як-от система Сполучених Штатів Америки, існують певні уніфікаційні механізми, як-от *Restatement of Contracts* (1932) та *Restatement (Second) of Contracts* (1981)[74], видані Американським інститутом права, про які вже згадувалося вище.

Проте, при поширеній асоціації системи загального права із прецедентами, не слід забувати про статутне право (*statutory law*), на основі якого, власне, і ухвалюється прецедентне рішення. Так, до прикладу, всі судові рішення щодо прав третіх осіб повинні в першу чергу відповідати *Contracts (Rights of Third Parties) Act (1999)* за правом Англії та Уельсу [54].

1.2. Історичні аспекти розвитку договірної права

Континентальна традиція договірної права досі у багатьох аспектах визначається основами, закладеними римським правом. Класичне право Риму не мало загального поняття договору, натомість послуговувалось визначеними типами контрактів (*nomina contractuum*, поіменовані контракти), кожен із яких мав окрему специфіку та правові наслідки для сторін такого контракту.

Найбільш універсальним інститутом договірному праву був *stipulatio*. Це усний (вербальний) договір, що мав наступну форму. Кредитор питав боржника, «Обіцяєш дати?», на що останній відповідав: «Обіцяю», таким чином формуючи одностороннє зобов'язання (лише кредитор мав право вимагати від боржника виконання). Для того, щоб така стипуляція вважалась дійсною, особа повинна була бути правоздатною, мати намір укласти такий договір та досягти згоди із іншою стороною вербального договору [139].

Як вже зазначалось раніше, римське право розрізняло чотири категорії договорів, приклади яких наведено у Таблиці 1 нижче [110].

Таблиця 1.

<i>Категорія</i>	<i>Приклад</i>
1) <i>вербальні</i>	<i>стипуляція, присяга вільновідпущенника</i>
2) <i>реальні</i>	<i>позика, позичка, зберігання, застава</i>
3) <i>консенсуальні</i>	<i>купівля-продаж, оренда, доручення</i>
4) <i>літеральні</i>	<i>договори, що укладались шляхом створення записів у рахункових книгах (<i>nomina transcripticia</i>)</i>

Варто зазначити, що сучасний принцип консенсуалізму у договірному праві походить саме із консенсуальних договорів, хоч останні і виникли пізніше за решту. Вони стали відповіддю на потреби торгового обороту (*ius gentium*), де формальна процедура, яка притаманна стипуляції, створювала більше незручностей аніж приносила користі. Згодом позови доброї совісті (*bonae fidei iudicia*), на відміну від позовів суворого права (*actio stricti iuris*), розширювали можливості судді враховувати фактичні обставини справи, опираючись не лише строго на букву закону [110].

Поняття каузи у римському приватному праві мало декілька значень. Зокрема, у формальних договорах *causa civilis* полягала у дотриманні встановленої форми; у консенсуальних договорах – у взаємних обіцянках / запевненнях сторін договору; у реальних – фактичному обміні. Вже століття потому середньовічні каноністи інкорпоровали каузу у якості обов'язкового елементу договору *ipso iure* [91].

***

Німецький правознавець Рудольф фон Ієрінг колись сказав, що Стародавній Рим тричі підкорював світ: спочатку своїми військами, потім своєю релігією, а потім своїми законами [2]. Після того як Західна Римська імперія припинила своє існування у 476 році, римське право продовжило свою традицію вже у Східній Римській імперії (Візантії) через *Corpus Iuris Civilis* Юстиніана (529–534 рр.), який потім послужив інструментом для рецепції римського права у Європі періоду Середніх віків [123].

На теренах Західної Європи рецепція римського права починається орієнтовно із XII століття [139]. Римське право було рецепційоване на широкий загал в основному завдяки тому, що складало систему раціональних правил, зрозумілих освіченим юристам; захищало власність і встановлювало принцип рівності; та стало основою спільної правової культури, оскільки вивчалось в університетах Західної Європи.

Згодом, коли у IV столітті настав період посткласичного (вulgарного) права (*vulgar law*), юристи-сучасники перестали розмежовувати речові та договірні аспекти угод. До прикладу, якщо класичні юристи розмежовували консенсуальний договір купівлі-продажу (*emptio-venditio*) та речово-правову передачу власності (*traditio*) [125]. Із розвитком на теренах Європи канонічного права у XIII столітті, римська спадщина отримала і етичну складову, яка прямо впливала із християнських моральних канонів поведінки. Саме завдяки каноністами з'явилась інтеграція каузи у договір у вигляді морального обов'язку особи стримати дане слово / виконати зобов'язання, як слушно зазначає Дімітар Стоянов [91]. Вплив рецепції римського права на системи континентального права є особливо помітним на прикладі Німеччини, де римське право стало частиною загального права (*ius commune*, що являло собою суміш феодального, римського та канонічного права) і мало діяло аж до моменту прийняття у 1900-му році *Bürgerliches Gesetzbuch* (Німецького Цивільного уложення) [63]. Франція, у свою чергу, була умовно розділена: на півдні країни (*pays de droit*

écrit) застосовувалось римське право, а на півночі (*pays de coutumes*) – звичаєве право [113].

***

Кодекс Наполеона, що вже згадувався вище та був прийнятий 21 березня 1804 року, безсумнівно, став одним із найвпливовіших документів у історії людства. Кодекс Наполеона зібрав у єдину систему римське право, королівські ордонанси, законодавство часів Великої Французької революції та правові звичаї у єдиний систематизований акт, що охоплював приватноправові відносини. Кодекс став результатом майже піврічної кропіткої праці комісії за участі самого Наполеона Бонапарта, і ввів цікаву концепцію, на яку вказує Я. В. Головченко: *«Кодекс також запроваджував покарання у вигляді «цивільної смерті» (morte civile) – юридичної фікції, згідно з якою особи, які вчинили певні злочини, вважалися юридично мертвими. Їх шлюби розривалися, діти ставали сиротами, а юридично мертві не могли володіти, купувати або розпоряджатися майном.»* [115]. Кодекс Наполеона укладений за **інституційною системою** та включає у себе три основних частини: про особу, про речі та про зобов'язання [113].

Bürgerliches Gesetzbuch, про який вже теж ішлося вище, набув законної сили 1 січня 1900-го року, хоч, на відміну від Кодексу Наполеона, готувався роками і був ухвалений Рейхстагом у 1986 році. Німецьке Цивільне уложення від французького різниться тим, що створений за **пандектною системою (основним надбанням німецьких пандектистів у XVIII-XIX століттях)**, тобто, має наступну структуру:

- **Загальна частина** (§§1-240), що містить положення, застосовні до всіх цивільних правовідносин, зокрема, щодо правосуб'єктності, специфіки представництва, позовної давності, тощо; та
- **Особлива частина** (§§241-2385), що включає книги про зобов'язальне право, речове право, сімейне право, спадкове право.

Цивільне уложення Німеччини описує найважливіші положення, які згодом конкретизувались у спеціальних законах, до прикладу, Закон про загальні умови договорів 1978 р., Закон про рівноправність чоловіка і дружини в галузі цивільного права 1957 р., Закон про юридичний статус позашлюбних дітей 1969 р., Закон про шлюб 1946 р. з подальшими змінами, Закон про всиновлення 1976 р., як перерахували Бостан Л. М. та Бостан С. К. [113]. Важливим є тут зауважити, що Цивільний кодекс України теж укладений за найкращими традиціями пандектної системи. У німецькому цивільному праві відображено, зокрема, складніший у порівнянні із французькою, принцип сепарації (*Trennungsprinzip*), що розмежовує зобов'язальний договір і розпорядчий правочин [80]. Так, за §433 Німецького Цивільного уложення, що регулює купівлю-продаж, виникає зобов'язання для сторін (для продавця – передати річ, для покупця – сплатити ціну за неї), а за §929 – для передачі рухомого майна необхідний окремий речовий договір і фактична передача об'єкта (якщо набувач ще ним не володіє) [5].

Наймасштабнішою реформою Німецького Цивільного уложення була реформа 2002 року [32], що включила у кодекс законодавство про захист прав споживачів, модернізувала положення про купівлю-продаж відповідно до директив Європейського Союзу, реформувала зобов'язальне право, тощо.

***

До кінця ХІХ століття англійське договірні доктрини формувались у більшій мірі судьями, аніж законодавцями, оскільки договірні принципи були продуктом «судової правотворчості», аніж формальної кодифікації актів.

Важливим елементом вищезгаданого була система судових наказів (*writs*), про які йшлося раніше. Можливість звернення із позовом до королівського суду фактично залежала від отримання відповідного наказу. Ця процедура була малогнучкою через множинність видів цих судових наказів та їх жорстку формалізацію [94].

Як вже згадувалося раніше, як відповідь на запит епохи із XV століття сформувалась юрисдикція судів справедливості (*equity*), які могли надавати недоступні королівським судам способи захисту (до прикладу, заборонний припис, зобов'язання до виконання в натурі, тощо) [25].

Після ухвалення Законів про судоустрій (Judicature Acts) 1873-1875 років конфлікт *equity* та *common law* було урегульовано тим, що встановлювалась перевага *equity* над *common law* у випадку конфлікту, але доктринальна їх відокремленість все ж збереглася [94]. Як відповідь на індустріалізаційні процеси протягом XIX століття суди ввели сучасні критерії щодо укладення договору – оферту, акцепт. Це відбулось через прецедентну справу *Smith v Hughes (1871)* шляхом оцінки поведінки сторін третьою особою [87].

В умовах американського федералізму американське договірне регулювання як правонаступник англійського загального права відноситься до сфери компетенції штатів, що спричинило появу різниці у підходах до об'єкту регулювання та необхідність пошуку уніфікаційних інструментів. Такими стали, відповідно, *Restatement of the Law of Contracts (1932)* та *Restatement (Second) of the Law of Contracts (1979)*, про які згадувалося вище.

Шляхом прийняття у 1896-му році Єдиного торговельного кодексу (*Uniform Commercial Code, UCC*) більшістю американських штатів у США відбулася уніфікація комерційних правовідносин. Єдиний торговельний кодекс встановлював загальні стандарти добросовісності у виконанні, дозволив більш гнучкі підходи до модифікації договорів, тощо [104]. У сукупності із *Restatements* це дозволило зберегти прецедентну основу американського права, при цьому згладжуючи гострі кути між правом окремих штатів.

1.3. Методологічні підходи до компаративного аналізу договірного права

Сучасна порівняльна наука, яка сформувалась як самостійна дисципліна у XX столітті, – компаративістика – базується на багатьох методологічних

підходах, серед яких найбільш усталеним та впливовим, безсумнівно, є функціональний метод. У 1971 році Конрад Цвайгерт зазначив, тим самим проголосивши «методологічну монополію» функціоналізму, наступне: «Основним методологічним принципом усього порівняльного права є функціональність» [58].

Що ж передбачає у собі застосування функціонального методу? Правознавці-теоретики вважають, що порівнювати можна лише право, яке виконує у суспільстві однакову функцію [85].

У цьому підрозділі вважається доцільним послатись на міркування Ральф Майклз (ориг. «Ralf Michaels») у його праці «The Functional Method of Comparative Law» (укр. «Функціональний метод порівняльного права»), де він слушно зазначає, що функціональна модель компаративного права має декілька ключових ознак, серед яких, зокрема:

- 1) орієнтація на фактичний вимір, тобто, на прямий ефект права;
- 2) розгляд і порівняння права у нерозривній взаємопов'язаності із суспільством;
- 3) використання «функції» у якості *tertium comparationis* (тобто, порівняння еквівалентних за функцією, але різних за суттю інститутів права);
- 4) використання функціональності як критерію оцінки «кращого» права, тобто, серед аналогічних за своєю функцією інститутів пошук такого, що найефективніше виконує свою функцію [58].

Тут варто згадати і т. зв. «дюркгеймівський функціоналізм», який полягає у дослідженні соціологічних явищ (релігії, права, тощо) через його функцію підтримання цілісності та стабільності суспільства та потреб, що вони задовільняють [58]. Згодом з'явилася більш складна версія функціоналізму, розроблена Йозефом Ессером – інститути є змінними, в той час як проблеми – універсальні; а відтак функція може виконувати роль *tertium comparationis*. Це

підтверджується тим, що різні правові системи різними засобами можуть досягти схожої та/або еквівалентної мети [58]. Відтак, виходячи із вищевикладеного, для порівняння договірного права у різних юрисдикціях та/або правових системах, ключовими критеріями порівняння можна виділити наступні:

- 1) визначення базових джерел права; кодифіковані акти, притаманні континентальному праву, та судовий прецедент загального права; порівняння ролі доктрини та правового звичаю, тощо;
- 2) механізм формування договору; дослідження оферти та акцепту; порівняння зустрічного надання та каузи, тощо;
- 3) обставини, що впливають на дійсність договору; підтвердження правоздатності та дієздатності сторін договору, відповідність змісту договору вимогам закону, публічного порядку;
- 4) тлумачення змісту договору, зокрема, межі свободи договору, регулювання стандартних умов договорів;
- 5) обов'язковість договору до виконання, істотна зміна обставин договору та їх вплив на виконання, належні способи захисту при порушенні виконання зобов'язання;
- 6) регулювання прав, обов'язків та інтересів третіх осіб; доктрина відносності договору; специфіка договорів, у яких третя особа виступає вигодонабувачем [31].

Дослідження шести вищевикладених критеріїв відбувається не через зіставлення формальних ознак, а через функціональне їх призначення, що передусім впливає з практики.

***

Мабуть, найкраще пояснити застосування функціонального методу можна через зіставлення *causa* із континентальної системи права та *consideration* із системи загального права. Спершу може здатися, що ці два інститути

договірному праву є аналогічними за своєю функцією – визначення критерію, за яким обіцянка стає юридично обов'язковою, як зазначає Д. Стоянов [91]. Як розмежовує Д. Стоянов, *causa* у праві континентальної Європи складає економічну підставу зобов'язання, і може бути як і суб'єктивною метою сторін договору (*cause subjective, cause concrete*), і навпаки, об'єктивною і притаманною кожному виду договору метою (*cause objective, cause abstraite*). До прикладу, у договорі купівлі-продажу майна мета продавця – отримати грошові кошти за майно та позбутися тягара власності (згадаймо тут поширену формулу про те, що власність зобов'язує); мета ж покупця, у його чергу, набути право власності на майно. Цікавим є те, що у договорах дарування *causa* виступає як намір обдарувати когось (*animus donandi*) [91].

Це розмежування на суб'єктивну та об'єктивну каузу займає чільне місце у французькій правовій традиції, оскільки зараз французькі суди дедалі частіше виходять за межі об'єктивного критерію каузи, а досліджують конкретний суб'єктивний інтерес. Таким чином, кристалізуються два підходи до визначення каузи: суб'єктивізація (оцінка мотивів сторін) та конкретизація (встановлення реального, а не номінального інтересу) [6]. Відтак, якщо кауза відсутня, або є недозвільною, договір вважається нікчемним, зазначає Дімітар Стоянов [91].

Як вже було зазначено, на відміну від континентальної каузи *consideration* у загальному праві – це «ціна обіцянки», обмін між сторонами вигодою або невигодою. Англійська судова практика встановлює, що таке зустрічне надання повинне бути обов'язково достатнім, але необов'язково адекватним. Показовим прикладом цього є справа *Chappell & Co Ltd v Nestle Co Ltd (1960)*, у якій «ціна купівлі» платівки із записом музичного твору склала три обгортки від шоколаду. Варто віддати належне компанії Nestle, для якої такого роду захід став нагодою збільшити обсяги реалізації шоколадної продукції, хоча ці дії і були опротестовані компанією Chappell & Co Ltd, яка, власне, володіла правами інтелектуальної власності на записану на платівці пісню. Позивач зазначав, що такі дії є роздрібною торгівлею за заниженими цінами, а отже, порушує

ліцензійні умови. Палата Лордів, розглянувши матеріали справи, дійшла наступного висновку: навіть обгортка від шоколаду може вважатися достатнім (хоч і повністю адекватним) зустрічним наданням, оскільки становить частину договірної угоди. Справа завершилась на користь компанії Nestle [8].

Відтак, базуючись на всьому вищевикладеному, ми можемо встановити ключові відмінності інститутів каузи та зустрічного надання у Таблиці 2 нижче.

Таблиця 2.

	<i>Критерій</i>	<i>Кауза</i>	<i>Зустрічне надання</i>
1)	<i>природа</i>	<i>елемент договору, що визначає його об'єктивну та суб'єктивну мету</i>	<i>реальний обмін між сторонами договору</i>
2)	<i>момент виникнення/надання</i>	<i>на момент укладення договору вже існує, діє як основна підстава для його укладення</i>	<i>надається водночас із обіцянкою або після нею (зворотнє надання неможливе*)</i>
3)	<i>функціональне призначення</i>	<i>забезпечення взаємної залежності зобов'язань сторін договору відносно одне одного</i>	<i>розмежування юридично зобов'язуючих обіцянок від таких, що не створюють зобов'язання</i>
4)	<i>місце у судовому розгляді</i>	<i>встановлення економічної підстави договору</i>	<i>встановлення факту обміну</i>

*див. п. 1.1. вище щодо фабули справи Re McArdle.

***

Звісно, разом із функціональним методом у науковій спільноті застосовні й альтернативні підходи до компаративного правознавства. До них, зокрема, входить: історичний метод, структурний метод; метод критичного компаративізму; мікропорівняння та макропорівняння [85]. Розгляньмо детальніше кожен із них.

1) Історичний метод досліджує розвиток правових інститутів протягом всесвітнього історичного процесу, шукаючи спільне першоджерело та визначаючи шляхи їх розвитку [85].

До прикладу, дослідження римського права як генези правових систем континентальної Європи допомагає простежувати сучасну диференціацію норм, до прикладу, французького та німецького договірнього права; українського та бельгійського сімейного права, тощо.

2) Структурний метод полягає у компаративному аналізі архітектури правових систем [85] – внутрішньюрисдикційні системи класифікації, організацію, систематика понять.

До прикладу, структурний метод може бути застосовним при порівнянні французького інституційного стилю кодексу із німецькою пандектистикою.

3) Критичний компаративізм зосереджується на впливі соціокультурного контексту (витоків нерівності у суспільстві, ролі правової культури) у формуванні права, як пише П'єр Легран (ориг. «Pierre Legrand») [53], та ставить під сумнів традиційні припущення.

4) Методи мікро- та макропорівняння встановлюють масштаб дослідження. Так, мікропорівняння охоплює порівняння норм, інститутів, тощо, в той час як макропорівняння – цілі системи права [85].

***

При усьому різноманітті методів компаративного права, все ще існує низка методологічних перешкод, про які викладено нижче.

Отже, першою перешкодою є проблема правового транспланту (ориг. «*legal transplant*»). Проблема правового транспланту полягає у прямому запозиченні правового інституту без урахування соціально-культурного контексту із однієї правової системи у іншу [53; 85].

Друга перешкода, про яку попереджають науковці-компаративісти – це поверхневе порівняння [85], що відбувається без дослідження практики правозастосування, «віднесення у вакуум» норми або інституту без співвідношення об'єкту порівняння із іншими міжгалузевими нормами. До прикладу, порівняння норм митного кодексу двох різних юрисдикцій без урахування аналогічних норм податкового кодексу, або ж порівняння

аналогічних за змістом інститутів (до прикладу, інституту шлюбу) без урахування культурних, звичаєвих та соціальних особливостей.

Третя вагома перешкода, на думку Маттіаса Сіемса (ориг. «Mathias Siems»), є ризик оцінки правових інститутів або норм із парадигми євроцентризму та упередження західної культури, що, серед іншого, передбачає повне або вибіркоче ігнорування ісламських, азійських, африканських традицій. Як слушно зазначає сам автор, «*The country-level analysis of traditional comparative law is based on the premise that legal systems are distinguished by nation-states. This 'Westphalian' conception of law, stemming from the Peace of Westphalia of 1648, is, however, frequently regarded as outdated [85]*» (укр. «Аналіз традиційного порівняльного права на рівні юрисдикцій заснований на припущенні, що правові системи відрізняються залежно від національних держав. Ця «вестфальська» концепція права, що походить від Вестфальського миру 1648 року, втім, часто вважається застарілою.»). Додатково, автор зазначає, що із фокусу компаративної науки часто випадають міжнародні режими, відмінності між регіональними організаціями та/або федеральними штатами [85].

***

Чому ж методам компаративного дослідження приділено так багато уваги? Відповіддю на це запитання є прямі результати роботи науковців-компаративістів, що не є лише і виключно теоретичним надбанням.

До прикладу, *Принципи європейського договірного права (Principles of European Contract Law, PECL)*, що були розроблені у 1998 році Комісією із європейського договірного права під керівництвом Оле Ландо (ориг. «Ole Lando») (комісія Ландо) [71], є результатом, мабуть, одного із найбільш масштабних компаративних досліджень, розпочатого із метою ідентифікації спільних принципів договірного права, що об'єднують національні системи держав-членів Європейського Союзу [71]. По суті, комісія Ландо шукала *tertium comparationis* у європейських юрисдикційних системах.

Згодом, засновуючись на Принципах європейського договірнього права, *acquis communautaire* та порівняльному аналізі національних правових систем, відбулась перша спроба створення повноцінного проєкту європейського цивільного кодексу – *Проект загальної системи координат (Draft Common Frame of Reference, DCFR)* [72]. Проєкт загальної системи координат, хоч і не є нормативним актом, все ж демонструє загальну можливість застосування компаративних методів для зведення різних правил «до спільного знаменника» і може використовуватися як *toolbox* для законодавців Європейського Союзу для формування або модифікації вже існуючих нормативно-правових актів. Втім, варто зазначити, що Європейська Комісія визнала необхідність оновлення Проєкту загальної системи координат, а саме – виділення безпосередньо релевантних для договірнього права положень [15].

***

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

«ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТРАКТНОГО ПРАВА»

Компаративний аналіз права договорів дозволяє правникам та науковцями виявляти як і специфічні риси, так і приховані схожості між континентальною договірньо-правовою традицією та традицією загального права. Концептуально, звісно ж, простежуються різні розбіжності. Зустрічне надання, що доповнює загальну обов'язковість обіцянки, притаманне для загального права, в той час як континентальна традиція зосереджена на автономії волі сторін як базисі для договору. Це індикативно протиставляє континентальну абстракцію проти прагматизму та орієнтації на прецедентне право з боку англо-американської правової системи.

Це пояснюється, у свою чергу тим, що історично траєкторії розвитку континентальної та загальної систем права були суттєво різними. Так, класичне римське право через інститут стипуляції, консенсуальні договори та модель каузи заклало фундамент континентальної традиції. Згодом через процеси середньовічної рецепції римського права та кодифікаційні процеси у

вісімнадцятому та дев'ятнадцятому століттях створили систему європейського кодифікованого права. У той же час, англійське загальне право формувалось шляхом судової правотворчості, систему наказів та справедливості, що, врешті-решт, сформувало доктрину зустрічного надання. Зрештою, ці підходи простежуються при дослідженні джерел права для кожної із правових систем. Для континентальної правової системи основою є кодифіковані нормативно-правові акти, в той час як загальне право базується на прецедентах, як вже неодноразово було згадано вище.

Для подальшого здійснення компаративного аналізу було проаналізовано і методологію його здійснення. Так, визначено роль функціонального методу у компаративній науці, визначено основні критерії аналізу та перешкоди, зокрема, ризики поверхневого порівняння, важливість соціально-культурного контексту, небезпеку правового транспланта та можливі упущення, пов'язані із західним упередженням та євроцентризмом.

Мета Розділу 1 – закласти теоретико-методологічний фундамент для компаративного аналізу аспектів контрактного права у правовій системі загального права та правовій системі континентального права. Визначення концептуальних відмінностей, історичної еволюції підходів та методологій компаративного права створює передумови для подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ ТА КОНЦЕПЦІЇ КОНТРАКТУ В СИСТЕМАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА (COMMON LAW)

2.1. Модель та концепція контракту у праві континентальної Європи

Серед підстав виникнення зобов'язань поруч із деліктом та безпідставним набуттям у праві континентальної Європи чільне місце посідає договір; його «зобов'язальновстановлююча» роль впливає із, зокрема, аналізу французького та німецького цивільних кодексів [5] (їх, як правило, найчастіше використовують для вивчення).

Варто тут окремо підкреслити, що у юрисдикціях континентального права (зокрема, й в Україні) контракт визначається одночасно як: (а) правочин, що встановлює, змінює або припиняє права та обов'язки сторін договору; (б) зобов'язальні правовідносини між сторонами договору; та (в) офіційний документ, що фіксує угоду між сторонами [130]. Сучасна цивілістична доктрина України, що орієнтована на європейські стандарти теж визнає таке розрізнення: договір як правочин, договір як зобов'язання та договір як документ [116].

Так, українські дослідники при аналізі дефініції договору в українському та європейському законодавстві вказують на її інтегративний характер, що містить у собі як елементи «свободи волі сторін», так і, власне кажучи, правових наслідків такої «свободи волі» [116]. Цей підхід до формування дефініції договору (і суті, що за нею прихована) напряду корелює із європейською концепцією договору як: (а) дво- або багатосторонньої угоди; чи (б) односторонньої обіцянки, на яку обґрунтовано покладається інша сторона договору; внаслідок укладення та виконання яких відбувається виникнення, зміна або припинення взаємних цивільних прав та обов'язків сторін. Це зафіксовано у Розділі 2 Принципів європейського договірного права (статті 2:101 та 2:107) [71].

Як вже згадувалося раніше, основна і, мабуть, одна із найважливіших умов для виникнення контракту є «угода волі» рівних між собою суб'єктів, наділених достатнім рівнем правоздатності, що здатні вільно формувати зміст свої зобов'язань і при цьому не порушувати публічний порядок, як встановлено, зокрема, положеннями ч. 1 статті 1102 Цивільного кодексу Франції [12]. Ця умова, у свою чергу, переливається у два застосовних й понині принципи свободи договору та обов'язковості договору до виконання (*pacta sunt servanda*) [130] (які у Цивільному кодексі Франції втілені у текстах статей 1102 (ч. 2) та 1104) [12], про які вже згадувалось у п. 1.1. вище.

***

Загальнозастосовний принцип автономії волі, що передбачає право осіб на власний розсуд визначати з ким, на яких умовах і яким чином вступати у договірні відносини (у рамках обмежень імперативних заборон) у більш вузькому його прояві трактується як свобода договору [57] у континентальній правовій традиції. Цей принцип свободи договору вимірний щонайменше у трьох аспектах: (а) «свобода позитивна» – право на укладення договору; (б) «свобода негативна» – право утриматись або відмовитись від укладення договору; та (в) «свобода змістовна» – право визначати зміст положень договору (у межах дискреції сторін договору) [121;124].

Як слушно згадує Іванець І., винятком із загального принципу свободи договору є випадки, коли: (а) укладення договору саме по собі є обов'язковим (публічний договір, до прикладу); (б) договір певного типу потребує кваліфікованої сторони для його укладення (страхування, до прикладу); (в) одна із сторін не бере участі у формуванні умов і змісту договору (публічна оферта, до прикладу) [124].

Також тут варто зазначити і твердження Р. Ханік-Посполітак 2006 року, яке за двадцять років не змінило своєї актуальності, що «*зміст принципу свободи договору, який закріплений у статті 1:102* [авт. – Принципів європейського договірного права], відображає історичний хід розвитку цього інституту

договірному права (його еволюційний процес - теоретичний і практичний) та узгоджену позицію між різними правовими позиціями держав-членів ЄС» [149].

Зрозуміло, що свобода договору у праві континентальної Європи невіддільно пов'язана із принципами добросовісності (*bona fides, good faith and fair dealing*), справедливості та розумності, що покликані мінімізувати ризик зловживань нею [131]. Щодо добросовісності, зокрема, це простежується, зокрема, і з Принципів європейського договірному права і Проекту загальної системи координат. Так, у Принципах європейського договірному права *good faith and fair dealing* включене до змісту статті 1:201, 2:301 [71] (щодо відповідальності недобросовісної сторони договору). Виходячи з цього, дуже часто поширене уявлення про свободу договору як про всеоб'ємну ліберальну модель є хибним. Радше, свобода договору є «вплетеною» у загальну рамку добросовісності, розумності та справедливості.

Це також простежується, як не неочікувано, у галузі антимонопольного права, коли антимонопольний регулятор (Антимонопольний комітет України, Європейська комісія, тощо) має право заборонити укладення договору між сторонами, якщо правові наслідки такого договору обмежуватимуть конкуренцію на певному задіяному товарному ринку; або оштрафувати групу компаній, до прикладу, за укладення рамкового договору про встановлення цін, який де-факто усуває конкуренцію між ними і обмежує вибір контрагента або споживача [141].

***

Традиційно ще однією опорою договірної концепції континентального права є принци *pacta sunt servanda* (укр. «договори повинні виконуватися»), що втілений, як вже згадувалося раніше щодо французького цивільного кодексу, через застосування до договору сили закону, якщо він був укладений законно [46]. Варто зазначити, що у принципі «договори повинні виконуватися» немає абсолютного імперативу щодо неможливості відступу від положень договору. Зрозуміло, що така імперативна конструкція може бути очевидно руйнівною для

ділового обороту та несправедливою для сторін такого договору, тому існують «корективні механізми», які дозволяють сторонам досягнути більшої гнучкості у плані виконання договірних зобов'язань та забезпечити сталість та передбачуваність цивільного обороту. Для таких випадків існує, серед інших механізмів, доктрина *hardship*, що визначена у клаузулі *rebus sic stantibus* (укр. «істотна зміна обставин»). Звісно, *rebus sic stantibus* більш характерна для міжнародного публічного права, проте знаходить своє втілення і у приватноправових відносинах.

Так, до прикладу, частини перша та друга статті 652 Цивільного кодексу України встановлює наступне: «у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання» та «зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах» [150].

Аналогічне положення міститься і у французькому цивільному кодексі, що із 2016-го року статтею 1195 встановлює основні умови застосування істотної зміни обставин для зміни положень договору або його розірвання. Тобто, щоб реалізувати зазначене вище, необхідно щоб: (а) відбулася зміна обставин; (б) цю зміну обставин сторони не могли передбачити на момент укладення договору; (в) така зміна покладає на одну із сторін необґрунтований тягар при подальшому виконанні договору на тих же умовах; (г) сторона не приймала на себе ризики, асоційовані їх такою зміною обставин [11].

Німецький підхід, у свою чергу, ґрунтується на доктрині зникнення правової підстави правочину, оскільки законодавець не бажав підривати авторитет принципу *pacta sunt servanda*. У 2002-му році ця доктрина була кодифікована у § 313 Німецького Цивільного уложення. Вона заснована на триелементному тесті, що встановлює (а) факт істотної зміни обставин; (б) гіпотезу можливості чи неможливості укладення сторонами договору за умови

знання про цю істотну зміну; (в) справедливість відмови однієї сторони договору у зміні умов договору у зв'язку із істотною зміною обставин. Після проведення цього тесту обтяжена сторона може вимагати зміни умов договору, і, якщо у такій зміні відмовлено або вона не є можливою, розірвати договір [5]. Німецький підхід до зміни умов договору або його розірвання у зв'язку із істотною зміною обставин знайшов своє вираження і у європейських інструментах *soft law*: як слушно зазначає Л. Саванець [148], його відфіксовано у статті 6:11 Принципів європейського договірного права [71], статті III-1:100 Проєкту загальної системи координат [72] та статті 6.2.3. Принципів УНІДРУА [100;101]. Єдина відмінність від німецької моделі – обов'язок сторін договору провести досудове урегулювання питання щодо зміни умов договору.

***

Стандарт поведінки у континентальній системі права для сторін договору є добросовісність, що передбачає чесність, повагу до інтересів іншої сторони та відкритість сторін договору. Принцип добросовісності, зокрема, імплементовано у пункт 6 статті 3 Цивільного кодексу України [150].

Саме із цього принципу згодом була сформована відома доктрина «*venire contra factum proprium*» (укр. «ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці») [128]. Як слушно підкреслила колегія суддів у Постанові Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 (провадження № 61-22315сво18), «поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них» [137].

Варто зазначити, що більшість кодексів юрисдикцій континентальної Європи визначають три функції загального принципу добросовісності: тлумачну (інтерпретація умов договорів); компліментарну (доповнення договірних обов'язків обов'язками добросовісної поведінки) та коригувальну (щодо обмеження зловживань правом) [30]. Для німецького права існує характерний

принцип «*Treu und Glauben*» (укр. «щирість і вірність»), який охоплює як і укладення, так і виконання договору [34]. Так, §138 німецького Цивільного уложення визнає нікчемність правочину якщо він суперечить добросовісній поведінці, §157 – встановлює обов'язок тлумачення договорів крізь призму добросовісності, а §242 – закріплює обов'язок сторін діяти добросовісно [5].

Із цього варто додатково згадати і доктрину *culpa in contrahendo* (укр. «переддоговірна відповідальність»), що була сформована у 1861 році Рудольфом фон Ієрінгом [48]. Суть доктрини проста – сторона договору до моменту укладення договору повинна діяти так, щоб у іншої сторони договору не склалося хибне уявлення про правовідносини, у які вона вступає. Якщо ж сторона через брак обачності перешкодила укладенню дійсного договору, вона зобов'язана відшкодувати іншій стороні *reliance damages* (укр. «школа через покладання») [48].

Як зазначають Фрідріх Кесслер (ориг. «Friedrich Kessler») та Едіт Файн (ориг. «Edith Fine»): »*Once parties enter into negotiations for a contract, a relationship of trust and confidence comes into existence, irrespective of whether they succeed or fail*» (укр. «Як тільки сторони вступають у переговори щодо договору, створюються відносини довіри та впевненості [авт. один у одному], незважаючи на те, чи досягнуть вони успіху, чи ні») [48].

Прикметно, що у Цивільному кодексі Франції фазі до укладення договору присвячено окремий підрозділ. Так, стаття 1112 кодексу вимагає проводити переговори добросовісно, стаття 1112-1 – встановлює обов'язок сторін повідомляти про суттєві обставини, що мають значення для договору, а стаття 1112-3 – встановлює відповідальність сторони, яка розголосила конфіденційну інформацію, що стала їй відома протягом переддоговірного періоду [11].

Також вважається доцільним тут згадати проєкт рекодифікації Цивільного кодексу України, який встановлює правове регулювання взаємовідносин сторін до моменту укладення договору у §2 «Переддоговірні відносини» книги 5 «Зобов'язання», зокрема, щодо добросовісності при переговорах,

відповідальності сторін переговорів, обов'язку відшкодування збитків, надання інформації та договірних запевнень, тощо [147].

Відтак, можна зробити логічний і зрозумілий висновок про те, що переддоговірні відносини у континентальному праві будуються на засадах добросовісності та довіри один до одного.

***

Як вже згадувалося раніше, обов'язковість договору у континентальній традиції як правило, пов'язується із наявністю економічної мети (як суб'єктивної, так і об'єктивної), тобто *causa*. Саме вона розмежовувала дійсні контракти від нікчемних [91]. Як вже було вказано вище, об'єктивна *causa* полягала у «стандартній» меті певного виду договорів, у той час як суб'єктивна *causa* вказувала на фактичні інтереси сторін, що згодом дозволяло судам оцінити реальні інтереси контрагентів при оскарженні дійсності договору [91].

У 2016-му році *causa* як окрему складову договору було вилучено із тексту Цивільного кодексу Франції, проте її функція як індикатора чинності договору було збережена через застосування норм щодо добросовісності, публічного порядку, законної мети договору, тощо. Відтак, у французькій моделі договору його дійсність ґрунтується не на формальному тексті наявності або відсутності *causa*, а на аналізі відповідності положень договору критеріям добросовісності, відповідності публічному порядку та балансу інтересів сторін [91].

У німецькому праві, на протипагу французькому, *causa* у якості самостійного договірної елементу ніколи не кодифікувалась. Як вже згадувалось раніше, німецький цивільний кодекс створений за пандектною системою, і тому комбінує зобов'язальний договір та розпорядчий акт (акти). Так слушно зазначає Корнель Садовскі (ориг. «Kornel Sadowski») у своїй роботі «The Abstraction Principle and the Separation Principle in German Law» (укр. «Принцип абстракції та принцип сепарації у німецькому праві»), що договір купівля-продажу супроводжується трьома документами: власне договором, актом

передачі майна та актом передачі грошових коштів між сторонами [80]. Принцип абстракції (*Abstraktionsprinzip*), у свою чергу, встановлює правило про відсутність автоматичного впливу дійсності договору на дійсність розпорядчого акту. Навіть якщо договір недійсний, передача власності може залишатися чинною [80]. Ця система оформлення правовідносин підвищує загальну юридичну технічність системи та надає добросовісному набувачу додаткові гарантії захисту.

***

У цьому розділі варто окремо згадати і про моделі контракту, запропоновані наднаціональними кодифікаційними проєктами, зокрема, Принципами європейського договірного права, Проєктом загальної системи координат та Принципами УНІДРУА міжнародних комерційних договорів. Хоча ці акти не є обов'язковими до виконання, про що вже згадувалося раніше, вони виконують важливу роль «рекомендованого зразка», що впливає не лише на формування контрактів на *case-by-case basis*, а й на наближення й окремих юрисдикцій.

Так, до прикладу, Принципи європейського договірного права в цілому визначають договір як визначену згоду сторін, мінімізуючи формальні вимоги. Як пам'ятаємо, у Принципах європейського договірного права визнається свобода договору, що обмежується вимогами щодо добросовісності, які є імперативними і за своїм характером і не можуть бути виключені за жодних обставин. Також докладно урегульовано переддоговірні зобов'язання, вимоги щодо надання інформації та відповідальність сторін [71].

Проєкт загальної системи координат у свій час поглибив модель Принципів європейського договірного права, при цьому зберігши його основні принципи. У Проєкті загальної системи координат поєднано як порівняльний підхід, так і *acquis communautaire*, що дозволяє відобразити як і традиційний континентальний підхід, так і потреби регулятивного приватного права [81].

Тут варто згадати і Принципи УНІДРУА, які, незважаючи на їх міжнародну природу застосування, спираються більшою мірою саме на сприйняття і модель контракту у континентальній традиції, вказуючи на достатність наявності згоди сторін із дотриманням вимог законності та добросовісності [100;101].

***

Виходячи із вищевикладеного, можна зробити висновок про «конституціоналізацію» договірному праву. Іншими словами, мова іде про посилення ролі прав людини на встановлення змісту принципів добросовісності та свободи договору. Зокрема, О. Чердиченко пише про пряму та непряму горизонтальну дію прав людини щодо контрактів. Пряма горизонтальна дія полягає у застосування конституційних норм судами напряду, якщо спір виникає щодо договору між фізичними особами; непряма, у свою чергу, передбачає тлумачення та корекцію норм відповідно до стандартів прав людини [9]. Відтак, договір аналізується не лише як інструмент досягнення цілей сторін договору, але як поле для забезпечення балансу інтересів сторін, передбачуваності та стабільності ділового обороту. Для України це ж означає, що імплементації та/або конкретизації доктрин щодо переддоговірної відповідальності, обов'язковості договорів та добросовісності недостатньо. Додатковим полем роботи є врахування конституційного погляду на договірну свободу та практики Європейського суду з прав людини та Суду справедливості Європейського Союзу.

2.2. Модель та концепція контракту у системі загального права (common law)

Як вже зазначалось вище у підрозділі 1.1., базовими елементами моделі контракту як *enforceable promise* у системі загального права є *capacity*, *legality*, *offer*, *acceptance*, та *consideration*. Правова система загального права із точки зору континентальної логіки є специфічним конструктом, тому потребує системного осмислення, оскільки створювалась не так через волю законодавця, як через

судову правотворчість, поступово накопичуючи судову практику і синтезуючи правові принципи [93].

Принципова відмінність між контрактною моделлю системи загального права та континентального права полягає, серед іншого, у визначенні підстави надання обіцянці обов'язковості до виконання. У континентальній правовій традиції це відбувається через наявність каузи та автономії волі сторін, як вже було проаналізовано у підрозділі 2.1. вище, у той час як традиція загального права оперує концепцією *bargain* (укр. «вигідна пропозиція») – взаємного обміну між сторонами. Саме *theory of bargain*, про яку піде мова нижче, по суті є ядром договірного права системи загального права.

***

Декан юридичної школи Гарвардського університету Крістофер Колумб Ленгделл (ориг. «Christopher Columbus Langdell») є одним із засновників теорії контракту у загальній системі права. На зламі XIX-XX століть він першим запропонував розглядати контракт через призму наукової дисципліни, яка спирається на дедуктивний синтез принципів договірного права із судової практики. Він був переконаний, що право – це наука, а відтак, через аналіз первинного матеріалу у вигляді судових рішень можна «вивести» загальні принципи, що забезпечать логічну і передбачувану практику правозастосування [62].

Олівер Уенделл Голмс (ориг. «Oliver Wendell Holmes»), хоч і був критиком Крістофера Ленгделла, у свій час відштовхнувся від його підходу та розвинув власну тезу: у своїй роботі «The Common Law» (укр. «Загальне право») у 1881-му році він запровадив поняття «зовнішнього стандарту поведінки», що стало однією із основ об'єктивної теорії контракту. Об'єктивна теорія контракту означає, що для права не має значення намір сторін чи їх мотив вступити у договірні відносини. Для права має значення, яким чином розумний спостерігач збоку оцінює поведінку сторони і які висновки він може зробити, базуючись на оцінці цієї поведінки. На той час американське право все ще перебувало під

впливом континентальної традиції, через що у правничій спільноті все ще була присутня так звана суб'єктивна *will theory* (укр. «теорія волі»). Голмс вперто заперечував теорію волі, стверджуючи, що право має сприйматися не через намір, а через зовнішню поведінку, яка спостережна, передбачувана та піддається перевірці [62].

Згодом, Семюель Уїллістон (ориг. «Samuel Williston») у своєму трактаті «The Law Of Contracts» (укр. «Право контрактів»), перша редакція якого побачила світ у 1920-х роках минулого століття, здійснив систематизацію об'єктивного підходу до контракту та заклав основи класичної школи контрактного права США. Згодом, у 1932-му році, Семюель Уїллістон виступив одним із репортерів Restatement of Contracts [37].

Закріплення цієї доктрини відбувалось шляхом послідовного застосування об'єктивного стандарту у судових рішеннях, зокрема, федеральним суддею Лірнедом Гендом (ориг. «Learned Hand»). Саме йому належить еталонний вираз, що пояснює суть об'єктивної теорії через судовий прецедент у справі 1911-го року *Hotchkiss v. National City Bank of N.Y.*: «*A contract has, strictly speaking, nothing to do with the personal, or individual, intent of the parties. A contract is an obligation attached by the mere force of law to certain acts of the parties, usually words, which ordinarily accompany and represent a known intent.*» (укр. «Контракт, суворо кажучи, не має нічого спільного з персональним або індивідуальним наміром сторін. Контракт є зобов'язанням, пов'язане силою закону з певними діями сторін, як правило, словами, які, як правило, супроводжують і відображають відомий намір.») [62].

Хрестоматійним зразком застосування об'єктивної теорії у контрактному праві систем загального права є справа *Smith v Hughes (1871)*, про яку вже згадувалося раніше. Ця справа встановила що різниця намірів сторін договору щодо договору не є вирішальною; вирішальним є погляд розсудливого спостерігача на волевиявлення цих сторін [87]. Відтак, об'єктивна теорія є не лише методом тлумачення договору а й своєрідною філософсько-правовою

позицією щодо виключно зовнішньої сфери впливу права та неможливість (і недоцільність) контролю суб'єктивних намірів сторін.

Звісно, класична об'єктивна теорія не позбавлена своїх недоліків, оскільки формальне трактування контракту із точки зору третьої особи ставить під ризик врахування реальних інтересів сторін і контекст укладення договору між ними. Тому при критиці об'єктивної теорії вказано, що уїллістонська об'єктивна теорія використовувалась як спосіб «*to disguise gross disparities of bargaining power under a facade of neutral and formal rules*» (укр. «приховати грубу різницю у переговорній силі [авт. між сторонами угоди] за фасадом нейтральних та формальних правил») [60]. Згодом об'єктивна теорія знайшла своє розширене втілення у нормах Restatement (Second) of Contracts, яке допускає дослідження доказів реальних намірів сторін на противагу буквальному трактуванню класичної школи: «§ 201. *Whose Meaning Prevails [...] (2) Where the parties have attached different meanings to a promise or agreement or a term thereof, it is interpreted in accordance with the meaning attached by one of them if at the time the agreement was made (a) that party did not know of any different meaning attached by the other, and the other knew the meaning attached by the first party; or (b) that party had no reason to know of any different meaning attached by the other, and the other had reason to know the meaning attached by the first party.*» (укр. «§ 201. Чиє значення превалює [...] (2) Якщо сторони надали обіцянці, договору або умові різне значення, така [авт. обіцянка, договір або умова] тлумачиться відповідно до значення, наданого однією зі сторін, якщо на момент укладення договору (а) сторона не знала про інше значення, що його надала інша сторона, а інша сторона знала про значення, надане першою стороною; або (б) сторона не мала підстав знати про будь-яке інше значення, надане іншою стороною, а інша сторона мала підстави знати про значення, надане першою стороною» [74].

Цікавим у цьому контексті також є розглянути доктрину *parol evidence rule*, що полягає у невикористанні переддоговірних матеріалів для доповнення або заміни положень вже укладеного письмового контракту. Доктрина *parol*

evidence rule походить із Англії XVII-XVIII століття, і за своєю суттю закріплює примат тексту договору. Цікавою є думка Артура Лінтона Корбіна (ориг. «Arthur Linton Corbin»), що вважав суворе застосування цієї доктрини створює ризик перетворення гілки судової влади на авторів договорів, зданих нав'язати сторонам такого договору значення, які не відображають їх дійсні наміри. Саме у застосуванні *parol evidence rule* навіть у рамках традиції загального права простежуються відмінності у правозастосуванні у США та Англії [19].

***

Доктрина зустрічного надання, що вже була описана у підрозділі 1.1. вище, є виразом набагато ширшої за обсягом теорії *bargain theory of contracts*, що передбачає наступне: обіцянка стає лише тоді обов'язковою до виконання, коли вона є складовою взаємного торгу між сторонами (коли обіцяльник отримує або ж очікує отримати щось у відповідь). Restatement (Second) of Contracts § 71 встановлює, що для утворення зустрічного надання, виконання або ж обіцянка виконання мають бути сформульовані саме у процесі торгу (переговорів): «*To constitute consideration, a performance or a return promise must be bargained for. A performance or return promise is bargained for if it is sought by the promisor in exchange for his promise and is given by the promisee in exchange for that promise.*» (укр.»Щоб вважатися зустрічним наданням, виконання зобов'язання або обіцянка про відшкодування повинні бути предметом торгу. Виконання зобов'язання або обіцянка про повернення є предметом торгу, якщо обіцяльник вимагає їх в обмін на свою обіцянку, а обіцяний надає їх в обмін на цю обіцянку.») [74]. Відтак, лише взаємний добровільний обмін може бути охоронюваний законом.

Якщо розглядати право із економічної точки зору, то така логіка має цілком раціональне підґрунтя. Тут варто повернутися до праці Чарльза Дж. Гетца та Роберта Е. Скотта про виконання обіцянок (див. підрозділ 1.1.), які доводять що контракт передусім є механізмом захисту, покладання сторін одна на одну, щоб запобігти опортуністичній та/або спекулятивній поведінці [33]. Відтак,

виходячи із судової практики у справах *Dunlop Pneumatic Tyre Co v Selfridge & Chappell & Co Ltd v Nestlé Co Ltd*, про які вже згадувалося вище, вбачається, що суди визнають зустрічне надання навіть за його економічної недоцільності та/або абсурдності достатнім за умови, що поява такого зустрічного надання є результатом торгу. Різницю між переговорами / торгом сторін та дійсними очікуваннями однієї із них урегульовує *promissory estoppel* (§ 90 Restatement (Second) of Contracts) у випадках, якщо торг щодо умови договору як такий не відбувся, але була завдана реальна шкода стороні, яка добросовісно на неї покладалась [74].

***

У контексті змісту контракту варто також додатково зазначити про доктрину *implied terms* (укр. «передбачних умов»), що передбачає судове заповнення прогалин у тексті договору без зміни, власне, тексту договору. Існує два стандартних тести щодо застосування доктрини *implied terms*: ділової ефективності та «спостережливого перехожого». Тест ділової ефективності (*business efficacy*) було зафіксовано у судовій справі *The Moorcock (1889)*, і він передбачає заповнення прогалини у договорі лише тоді, коли ця умова є необхідною для нормального функціонування договору як економічного інструменту [95]. Другий же тест – спостережливого перехожого (*officious bystander*) – зафіксований у справі *Shirlaw v Southern Foundries (1939)* [84] і передбачає, що умова може бути включена до тексту договору лише тоді, коли вона настільки очевидна, що обидві сторони могли б погодитись із нею негайно.

Згодом у справі *Marks & Spencer plc v BNP Paribas (2015)* ці два тести (із різницею у 126 та 76 років відповідно) все ще були ефективно застосовані. Тоді суд підтвердив, що розумність умови не є достатньою підставою для її включення у договір [56].

Цей підхід, серед іншого, різко відрізняється від континентального підходу до заповнення прогалин у тексті договору. Так, до прикладу, французькі суди можуть доповнити договір умовами, що непрямо впливають на його

виконання через застосування положень ст. 1194 Цивільного кодексу Франції, яка встановлює, що договори є обов'язковими не лише щодо того, що в них виражено, але й щодо всіх наслідків, які з них випливають із справедливості, звичаю чи закону [3; 11]. Таким чином, договірне право континентального зразка захищає сторін договору від власних «договірних огріхів», у той час як договірне прав загальноправового зразка зберігає відповідальність за зміст укладеного договору за самими сторонами і вводить нові змінні лише у виняткових випадках.

***

Правова система загального права надає перевагу застосуванню грошової компенсації (*damages*) над виконанням зобов'язання в натурі (*specific performance*) [77]. Як правило, традиційно компенсація відбувається у форматі *expectation interest* щодо постраждалої від такого невиконання / неналежного виконання сторони (відновлення становища, у якому мала б опинитися постраждала сторона, якби договір було належним чином виконано). *Expectation interest* наочно проглядається у справі *Robinson v Harman (1848)*, коли суд визнав необхідність повернення позивача у те становище, яке могло б бути при належному виконанні договору, шляхом виплати йому компенсаційного платежу [75]. У системі загального права також існують механізми повернення сторони у становище, що передувало укладенню договору, при застосуванні естопелю обіцянки (*reliance damages*) [39] та повернення набутих благ за укладеним договором, який згодом було визнано недійсним (*restitution*) [44].

Виконання зобов'язання в натурі залишається у рамках судової дискреції і застосовна у випадках коли лише самої грошової компенсації недостатньо, зокрема, у випадках, коли предметом договору виступали особисті немайнові зобов'язання або унікальне майно. Дискреційна природа виконання зобов'язання в натурі є прямим результатом паралельного застосування судів загального права та судів справедливості у Англії, оскільки виконання зобов'язання в натурі виникло саме у канцлерських судах і збереглося після урегулювання «конфлікту

права» між судами загального права та канцлерськими судами [45;88]. Така специфіка правозастосування вказує на наявність опцій сторони договору у загальному праві – або виконати договір, або відшкодувати збитки.

***

Варто підкреслити, що система загального права не передбачає перегляд судом адекватності зобов'язань за договором, який укладений сторонами добровільно. Таким чином, відповідальність за зміст та правові наслідки договору несуть сторони, тим самим зафіксувавши принцип судового невтручання [48]. Як метод коригування цього принципу судового невтручання існує концепція *unconscionability* (недобросовісності), у яку входять як і відсутність сумлінності у процесуальному аспекті (під час переговорів та/або укладання договору), так і у матеріальному (щодо нерівноцінності обміну) [89]. Такі положення, зокрема, зафіксовані у § 208 Restatement (Second) of Contracts та § 302 Uniform Commercial Code [74;104]. На теренах Англії аналогічну за змістом функцію виконує *Unfair Contract Terms Act (1977)* та *Consumer Rights Act (2015)*, проте вони не створюють позитивного обов'язку сторін щодо забезпечення добросовісності [17;103].

Концептуально також є взаємопов'язаними питання щодо добросовісності та *culpa in contrahendo*. Як відомо, англійське право не передбачає покладення на сторін договору обов'язку діяти добросовісно під час укладення та / або виконання договору. Фрідріх Кесслер та Едіт Файн вказують, що у американському договірному праві є вже вироблені аналогічні за функцією механізми захисту до моменту укладення договору: естопель обіцянки, деліктна відповідальність та *misrepresentation*. Проте тут же автори вказують, що існує приципова відмінність між загальною та континентальною системою права, коли у загальному праві зберігається принцип переговорів на відстані «витягнутої руки» (ориг. «*arm's length*»), що передбачає захист постраждалої сторони у переддоговірних відносинах лише у конкретно визначених випадках. Так, американська правова система закріплює обов'язок діяти добросовісно при

виконанні договорів без поширення на переддоговірну стадію. Це принципово відрізняється, до прикладу, від німецького *Treu und Glauben* і принципу *culpa in contrahendo* континентального права [48]. Проте, для повноти інформації додатково варто зазначити, що суди можуть визнати можливість імпліцитного обов'язку сторони діяти добросовісно у так званих реляційних контрактах, однак ця тенденція не є у достатній мірі широко використовуваною, щоб набути доктринальних ознак, як вбачається із справи *Yam Seng v International Trade Corporation (2013)* [111]. Цю відмінність буде детальніше проаналізовано у підрозділі 2.3. нижче.

***

У системі загального права раніше існував вихідний принцип – зміна обставин виконання зобов'язань не звільняє сторін від виконання зобов'язань (зафіксований, зокрема, у справі *Paradine v Jane* 1647-го року). Згодом, у зв'язку із надмірною суворістю такого принципу, він був витіснений доктриною *frustration* (укр. «фрустрація»), закладеній у справі *Taylor v Caldwell* (1863). Справа стосувалась звільнення від виконання зобов'язань за договором за умови зникнення істотної умови виконання зобов'язання (без вини жодної із сторін згорів концертний зал, що був об'єктом оренди за договором). Сучасна концепція доктрини *frustration* сформована у позиції лорда Радкліффа (ориг. «Radcliff») у справі *Davis Contractors Ltd v Fareham UDC (1956)*: *frustration* настає лише тоді, коли за обставин, що не залежать від волі сторін, зобов'язання набуває принципово іншого характеру, аніж той, що був на момент укладання договору [29].

Через те, що підхід системи загального права до подій щодо істотних змін обставин є порівняно обмеженішим із континентальною традицією, відмінною ознакою договорів, регульованих загальним правом, є детальний опис форс-мажорних обставин, права та обов'язки сторін при істотній зміні обставин, тощо.

Доктрина собою передбачає по суті три різні ситуації, коли виконання договору не є можливим або не є вигідним: фізична або юридична відсутність

змоги виконати зобов'язання (наприклад, знищення об'єкта виконання зобов'язання внаслідок стихійного лиха; блокування каналу перевезень якщо він специфічно вказаний у договорі); практична неможливість (наприклад, зростання митних тарифів на 120%, що робить виконання зобов'язання занадто обтяжливим); та так звана «фрустрація причини», коли виконання зобов'язання є можливим, але вже не потрібним для іншої сторони контракту (наприклад, забудовник залучив до проєкту підрядника, але будівельний майданчик зміло водою – і забудовник, і підрядник залишились без роботи) [64]. Ключова умова – це відсутність вини будь-якої із сторін договору та непередбачуваність обставин, оскільки якщо обставина була передбачуваною стороною і належним чином не адресована, фрустрація такої сторони перестає існувати і перетікає у неналежне виконання / невиконання зобов'язання. Спосіб захисту за настання фрустрації єдиний – розірвання договору судом та відшкодування збитків / повернення набутої вигоди [52].

***

Все викладене вище – формалізм укладання, теорія торгу, обмеження судової дискреції у спорах, пов'язаних із виконанням контрактних зобов'язань, обмежена роль добросовісності, тощо, є складовими однієї телеологічної основи. Контракт у системі загального права – це передусім інструмент розподілу ризиків між сторонами, а не формалізований вияв їх узгоджених воль. Відповідальність за адекватність, повноту та справедливість умов договору передусім лежить на самих сторонах договору; роль суду – перевірити дотримання формальних вимог.

2.3. Компаративний аналіз ключових концепцій контракту у праві континентальної Європи та системах загального права (common law)

Враховуючи побіжний концептуальний аналіз моделі договору у підрозділах 2.1. та 2.2. вище, цей підрозділ 2.3. буде присвячено порівняльному аналізу восьми ключових складових контракту, що складають його своєрідний життєвий цикл. У якості *tertium comparationis* було використано положення

Принципів європейського договірного права, які, як вже згадувалося вище, є однією із найбільш масштабних спроб систематизувати різні традиції європейського контрактного права у єдину зрозумілу систему. Для зручності порівняння обрано вісім ключових аспектів договору: 1) зміна обставин; 2) намір до укладення договору та його укладення; 3) дотримання вимог щодо добросовісності; 4) дійсність договору та обставини, що на неї впливають (помилка, несправедлива перевага, обман, тощо); 5) тлумачення договору; 6) механізм дій при порушенні умов договору; 7) істотне порушення умов договору; та 8) зв'язок передбачуваності завдання збитків за договором і їх фактичного відшкодування.

***

Найбільш вдалим прикладом різних траєкторій розвитку систем континентального та загального права є ставлення до явища істотної зміни обставин: *frustration* та *hardship* відповідно. Як вже було описано у підрозділі 2.2. вище, фрустрація у загальній системі права фундаментально відрізняється від істотної зміни обставин у континентальній системі права. Для цілей структурування міжнародних комерційних контрактів ця різниця має практичне значення.

Отже, як відомо, англійська доктрина фрустрації полягає у тому, що знищення / зникнення предмета договору, яке відбувається без вини сторін, звільняє сторін договору від подальших зобов'язань одна перед одною (див. справу *Taylor v Caldwell (1863)* [92]. Згодом у справі *Davis Contractors Ltd v Fareham Urban District Council (1956)* лордом Редкліффом було уточнено цю тезу шляхом додавання тесту «*radically different*» (укр. «радикальна відмінність») [22]. Тест радикальної відмінності передбачає, що фрустрація договору настає тоді, коли за відсутності вини жодної із сторін виконання договору стає «радикально відмінним» від того, на що погоджувались сторони при його укладенні. Таким чином, у цій справі затримка виконання зобов'язання (робіт) на 14 місяців та збільшення витрат кваліфікувалися не як фрустрація, а як

обтяжлива ситуація, що докорінно не змінює обставини виконання договору. Як вже було згадано вище, фрустрація має наслідком припинення договору без обов'язку сторін щодо урегулювання ситуації шляхом перемовин про зміну умов договору та без права суду щодо внесення модифікацій у текст договору. *Frustrated Contracts Act (1943)* не змінив ці правила, а лише урегулював майнові наслідки такого припинення: відшкодування витрат, повернення попередніх оплат, компенсація розумної суми за вже отримані блага, тобто, впорядкував реституцію після припинення договірних відносин [52].

У континентальній системі права позиція щодо істотної зміни обставин кардинально інша. Цивільний кодекс Франції статтею 1195 закріплює у законодавстві доктрину *imprévision* (укр. «непередбачуваність»), яка передбачає право сторони вимагати від партнера перегляду та модифікації умов договору, якщо зобов'язання за ним у силу обставин, що не могли бути передбачені сторонами на момент укладання договору, стали надмірно обтяжливими для виконання цією стороною. Під час перемовин, що стосуються змін надміру обтяжливих умов договору, сторони продовжують виконувати свої зобов'язання як зазвичай, а коли ці перемовини не дають очікуваного результату, сторони набувають право звернутися до суду для перегляду умов договору або його припинення [11]. Аналогічний порядок дій сторін передбачений і у § 313 німецького Цивільного уложення у рамках *Störung der Geschäftsgrundlage* (укр. «зміна обставин, що складають основу договору»): спочатку спроба модифікації договору, і лише згодом, якщо спроба виявилась невдалою, його розірвання [5].

Українське цивільне право, у свою чергу, дозволяє зміну умов договору або ж його розірвання за наявності чотирьох умов, передбачених частиною другою статті 652 Цивільного кодексу України: «1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і

позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона» [150]. Частина четверта цієї ж статті встановлює можливість зміни умов договору у судовому порядку у винятковому випадку, коли розірвання такого договору суперечить суспільним інтересам або ж завдає сторонам більшу шкоду, аніж витрати на його належне виконання [150]

Відтак, у цьому полягає ключова відмінність континентальної моделі договору від моделі загального права: у системі загального права принципово відсутній механізм судової адаптації умов договорів. Саме ця особливість загальної системи права і зумовлює появу застережень щодо форс-мажору та можливих ускладнень при виконанні договору у контрактах, що регулюються загальним правом [64]. Ці договірні застереження по суті виконують ту ж функцію, що й закон у континентальній системі права: надають сторонам договору процедуру перегляду умов договору при настанні несприятливих обставин, що значно впливають на його виконання.

У цьому контексті вважається доцільним послатися на фундаментальну працю К. Цвайгерта та Г. Кьотца, де автори слушно зазначають, що завдання законодавця і судів полягає в тому, щоб «відновити» контракт, доповнивши класичну свободу договору механізмами контролю стандартних умов, захистом слабкої сторони й виправленням структурного дисбалансу сили сторін, особливо в масових, споживчих та приєднаних контрактах [112].

Цікавим у цьому контексті є підхід комісії Оле Ландо при формуванні відповідної статті Принципів європейського договірного права (6:111) – спершу Принципи європейського договірного права встановлюють обов'язковість дотримання принципу *pacta sunt servanda* (тобто, навіть якщо зобов'язання стало занадто обтяжливим до виконання, сторона договору все одно повинна його виконати); згодом встановлюють обов'язок вступу у перемовини, якщо обтяжлива обставина не могла бути передбачена сторонами договору та ризик не

покладено на постраждалу сторону, а закріплюють цей механізм своєрідним «методом останньої надії» – якщо перемовини не досягають цієї мети, сторона через механізми судового захисту має право домогтися зміни умов або розірвання такого договору. Додатковим специфічним положенням Принципів європейського договірного права щодо істотної зміни обставин є надання суду повноважень присуджувати відшкодування постраждалій стороні збитків, які та зазнала у зв'язку із відмовою іншої сторони договору вступати у перемовини або ж недобросовісне їх переривання – регулювання, яке відсутнє як і у загальній, так і континентальній системі права [71].

Відтак, підсумовуючи, можна зробити висновок, наскільки фундаментально різним є підхід різних правових систем до зміни умов договорів у зв'язку із зміною обставин: загальноправова модель закріплює принцип невтручання у договірні відносини та залишає адаптацію умов договору на розсуд самих сторін через формування та погодження договірних застережень; у той же час континентальна правова система забезпечує нормативний механізм розподілу договірних ризиків.

***

Іншою же категоричною відмінністю є підхід до укладення договору. Стаття 2:101 Принципів європейського договірного права встановлює, що договір вважається укладеним у момент, коли сторони мають намір набути взаємних прав та обов'язків та досягли достатнього порозуміння без жодних додаткових вимог [71]. Як вбачається, таке формулювання свідомо виключає застосування доктрини зустрічного надання, притаманного загальному праву. Додатково статтею 2:102 Принципи європейського договірного права встановлюють критерії, за яким оцінюється намір сторони, і цим критерієм є оцінка заяв та поведінки іншою стороною договору [71]. У свою чергу, англійське право для формування договору вимагає наявності чотирьох елементів: пропозиції, акцепту, зустрічного надання та наміру створити

правовідносини (*offer, acceptance, consideration and intention to create legal obligations*) [70].

Доктрина зустрічного зобов'язання до моменту ухвалення історичного рішення у справі *Dunlop Pneumatic Tyre Co Ltd v Selfridge & Co Ltd (1915)* [61] була зафіксована у справі *Currie v Misa (1875)* і визначалась як «*right, interest, profit or benefit occurring to one party, or some forbearance, detriment, loss or responsibility given, suffered or undertaken by the other*» (укр. «право, інтерес, прибуток чи благо, що його отримує одна сторона, або притримання, збиток, втрата чи відповідальність, що його приймає інша сторона») [21]. Вже згодом, через сорок років після ухвалення рішення у справі *Currie v Misa (1875)* Палатою Лордів у справі *Dunlop Pneumatic Tyre Co Ltd v Selfridge & Co Ltd (1915)* було підтверджено, що зустрічне надання є ціною, за яку «купується» обіцянка [61], тим самим унеможливаючи укладення договору без здійснення взаємообміну.

Як вже згадувалося раніше, континентальна система права не має аналогічної доктрини зустрічного надання. До прикладу, німецьке право вимагає лише і виключно досягнення між сторонами домовленості (*Einigung*) у § 154 німецького Цивільного уложення, французьке до 2016-го року вимагало наявності каузи, проте згодом у статті 1128 Цивільного кодексу Франції замінило її на «законний та достовірний зміст»[5; 11]. Аналогічно і з українською правовою системою, яка вимагає не зустрічного надання, а досягнення домовленості сторін відповідно до положень статей 626-638 Цивільного кодексу України [150].

***

У визначенні місця обов'язку добросовісності до моменту вступу у договірні правовідносини та під час виконання договору, як вже згадувалося раніше, континентальна та загальна правові системи теж мають діаметрально протилежні позиції. Так, до прикладу, статтею 2:301 Принципів європейського договірного права встановлено, що за завдані збитки до моменту укладення договору несе відповідальність та сторона перемовин, яка порушила вимоги

щодо добросовісності під час ведення ділових перемовин або їх переривання. Також, як відомо, порушенням вимоги щодо добросовісної поведінки є вступ у перемовини та їх продовження без дійсного наміру укласти договір [71].

Зразком континентальноправової системи, яка визнає обов'язок сторін діяти добросовісно, є німецьке право. До прикладу, §§ 311(2)-(3) німецького Цивільного уложення встановлюють доктрину *culpa in contrahendo* (запропоновану Рудольфом фон Ієрінгом ще у 1861-му році) [5]; стаття 1112 Цивільного кодексу Франції встановлює вимоги щодо добросовісності переддоговірних перемовин («вони є вільними, але повинні відповідати вимогам добросовісності») [11].

У системі загального права Англії наявний кардинально протилежний підхід. Так, у справі *Walford v Miles (1992)* рішенням Палати Лордів було встановлено, що угода про добросовісні перемовини (*lock-in agreement*) за своєю суттю не суміщається із змагальною позицією сторони, що веде перемовини (досл. «*inherently inconsistent with the adversarial position of a negotiating party*») [109]. Тоді Палатою Лордів було встановлено, що кожна сторона перемовин має повне право вийти з ділових перемовин у будь-який час і з будь-якого приводу [109]. Ця позиція залишається актуальною і понині. Тут варто додатково зазначити щодо регулювання Сполучених Штатів Америки: Єдиний комерційний кодекс у §1-304 встановлює обов'язок сторін діяти добросовісно лише під час виконання договору, але це положення не поширюється на переддоговірні відносини [104]. Відповідно, і *Restatement (Second) of Contracts* у § 205 не поширює вимогу діяти добросовісно до моменту укладення договору [74].

Кесслер та Файн у своїй порівняльній праці вказують, що незважаючи на відсутність аналогу континентальної *culpa in contrahendo* у загальній системі права, існують функціональні еквіваленти, що у практичному вимірі спрямовані на досягнення схожого результату: *promissory estoppel*, *misrepresentation*, *unjust enrichment*. Відтак, принципова різниця у підходах полягає у тому, що у системі

континентального права добросовісність є принципом, а у системі загального права – одним із ефектів інших правових доктрин [48].

***

У продовження тези про дотримання вимог щодо добросовісності також варто згадати про договори, укладені під впливом обману, недостатньої поінформованості, залежності, економічного тиску, помилки тощо. Якщо внаслідок укладення такого договору котрась із сторін договору отримала надмірну вигоду або неправомірну перевагу (*excessive benefit or unfair advantage*), то стаття 4:109 Принципів європейського договірного права встановлює право постраждалої сторони оскаржити такий договір. Важливо тут зазначити, що за цією статтею суд, що розглядатиме спір, наділений повноваженнями не лише розірвати договір (за загальним правилом), а й «оздоровити» його, адаптувавши до вимог добросовісності [71].

На противагу цьому, англійське право має дуже обмежені механізми мітигування ризиків, що виникають із договорів, укладених за особливих умов, викладених вище. До прикладу, у справі *Great Peace Shipping Ltd v Tsavliris Salvage (International) Ltd (2002)* було зазначено наступне: якщо помилка робить виконання зобов'язання по суті іншим від того, що першопочатково передбачалось, тоді така помилка робить договір недійсним (на думку суду, кратно більша відстань перевезення не має таких наслідків) [35]. Додатково також варто згадати і про скасування цим рішенням судового прецеденту *Solle v Butcher (1950)* щодо помилки за правом справедливості, залишивши лише доктрину помилки за загальним правом [82].

У цьому аспекті континентальна правова система є більш гнучкою. Так, до прикладу, статті 1130-1133 Цивільного кодексу Франції також закріплюють доктрину *erreur* (укр. «помилка»), а статті 1143-1144 передбачають можливість оспорити договір, укладений у стані залежності (ориг. «*état de dépendance*»)[11].

§ 119 німецького Цивільного уложення допускає оспорювання за вчинення односторонньої помилки, § 138 цього ж акту визнає нікчемними ті правочини, які суперечать добрим звичаям (ориг. «*sittenwidrige Rechtsgeschäfte*»), до переліку яких входять і лихварські угоди [5]. Принципи європейського договірного права пропонують найбільш гнучкий механізм – оспорити договір, укладений таким чином, та адаптувати його з метою забезпечення прав та інтересів слабшої сторони без автоматичного розірвання договору [71].

***

У статті 5:101 Принципів європейського договірного права встановлює ієрархію тлумачення договорів, що складає три шаблі: (1) визначення спільного наміру сторін (встановлення суб'єктивного критерію), який має перевагу над буквальною трактуванням договору; (2) намір однієї сторони щодо договору, що не міг бути невідомим іншій стороні; (3) визначення значення, яке б могла надати договору розумна особа такого ж типу у таких же обставинах (встановлення об'єктивного критерію). Наступна ж стаття (5:102) встановлює, що з метою тлумачення договору слід розглянути усі релевантні для цього обставини, у тому числі і переддоговірні перемовини та подальшу поведінку сторін. Додатково тут варто згадати і правило *contra proferentem*, закріплене у статті 5:103, щодо тлумачення положень договору проти сторони, яка їх запропонувала [71].

На противагу цьому, англійське право дотримується суворого об'єктивного підходу. У справі *Investors Compensation Scheme Ltd v West Bromwich Building Society (1998)* було встановлено, що встановлення сенсу, який міг би передати документ розумній людині, яка володіла б всією доступною інформацією [47]. При цьому англійське право не допускає, як вже згадувалось раніше, застосування переддоговірних перемовин та декларацій про суб'єктивні наміри сторін (див. *parol evidence rule*). Саме у цьому полягає різниця із німецькою або французькою правовою системою, які допускають використання цих джерел при трактуванні контракту [108].

За своїм характером оцінки фактів французьке та німецьке право тяжіють до суб'єктивізму та додатково визнають переддоговірні перемовини як доказ, на відміну від англійського права, про яке викладено вище. Так, стаття 1188 Цивільного кодексу Франції встановлює, що договір тлумачиться лише за спільним наміром сторін такого договору, а не на буквальному трактуванні умов такого договору. У випадку, якщо спільний намір сторін за таким договором неможливо встановити, французьке право встановлює застосування об'єктивного критерію – як би те чи інше положення могло б сприйматися «розумною особою». Німецьке цивільне уложення, в свою чергу, поєднує у собі і перший, і другий метод: так, § 133 згадує про пошук спільної волі сторін, § 157 – вимагає тлумачити положення договору відповідно до вимог добросовісності та звичаїв ділового обороту [5]. Українське цивільне право за аналогією дотримується суб'єктивістського підходу, надаючи перевагу буквальному трактуванню договору із урахуванням спільного наміру сторін договору (що встановлює стаття 213 Цивільного кодексу України) [150].

***

Як відомо, стаття 9:102 Принципів європейського договірної права відображає континентальний підхід до первинних засобів захисту для негрошових зобов'язань – виконання такого зобов'язання в натурі, окрім випадків, коли таке виконання є незаконним або неможливим, спричиняє надмірні зусилля або витрати, полягає у наданні особистих послуг або кредитор може отримати аналогічне виконання із іншого джерела [71]. Ці винятки із виконання зобов'язання в натурі також відображають у певній мірі і позицію англійського права щодо обмежень виконання зобов'язання в натурі.

Англійське ж право, у свою чергу, первинним способом захисту встановлює не виконання зобов'язання в натурі, а відшкодування збитків, на яке позивач має автоматичне право. Виконання зобов'язання в натурі є канцлерським способом захисту, як вже згадувалося раніше, і залишається широко дискреційним інструментом. Так, до прикладу, у справі *Co-operative Insurance*

Society Ltd v Argyll Stores (Holdings) Ltd (1997) було встановлено шість підстав для відмови у видачі наказу про виконання зобов'язання в натурі: (1) складність здійснення судового нагляду за його виконанням; (2) відсутність чітких критеріїв, за яких виконання вважатиметься задовільним; (3) непропорційний тягар для відповідача; (4) відсутність економічної ефективності у такому виконанні – примусовому веденні бізнесу; (5) наявність більш адекватного способу захисту у вигляді відшкодування збитків; (6) непристосованість цього механізму для регулювання підприємницької діяльності [43].

Так, у справі *Patel v Ali (1984)* було відмовлено у виданні наказу про виконання в натурі договору купівлі-продажу нерухомості, визнавши, що істотна зміна обставин відповідача (ампутація кінцівки внаслідок перенесеної онкології, народження двох дітей, ув'язнення чоловіка та залежність від допомоги сусідів) зробила б примусове виконання договору такою несправедливістю, яку суд не може допустити, надавши натомість перевагу відшкодуванню збитків як адекватному засобу захисту [65].

Континентальні правові системи, у свою чергу, тяжіють до виконання зобов'язання в натурі як первинного способу захисту. До прикладу, стаття 1221 Цивільного кодексу Франції зберігає виконання зобов'язання в натурі, лише обмеживши його (із 2016-го року) наявністю так званої «явної диспропорції» (ориг. «*disproportion manifeste*») між затратами на таке виконання і реальною вигодою іншої сторони [11]. Українське цивільне право теж закріплює виконання зобов'язання в натурі статтею 622 Цивільного кодексу України та встановлює випадки, коли боржник звільняється від такого виконання (передання відступного, втрата інтересу кредитора до зобов'язання, одностороння відмова кредитора від договору) [150]. Цікавим із цього приводу є підхід німецького цивільного права, яке § 241 Цивільного уложення визначає право на виконання не як засіб захисту у випадку настання делікту за договором, а як первинне суб'єктивне право, що виникає із самого зобов'язання, а § 275 – встановлює обмеження щодо такого виконання зобов'язання в натурі, близькі за

змістом до положень статті 9:102 (2) Принципів європейського договірного права, зокрема, щодо неможливості такого виконання в натурі, його надмірної обтяжливості, неможливості особистого виконання у зв'язку із непропорційністю інтересів кредитора та боржника [5; 71].

***

Звичайно, перед примусовим виконанням зобов'язання в натурі слід визначити, у яких випадках невиконання зобов'язання є істотним. Принципи європейського договірного права статтею 8:103 встановлюють три альтернативні критерії для визначення істотного невиконання зобов'язання [98]. До них входять: (1) дотримання належного виконання цього зобов'язання є суттю самого договору; (2) відсутність виконання у значній мірі позбавляє правомірних очікувань постраждалу сторону договору; та (3) невиконання є умисним та виключає можливість покладатись на боржника у майбутньому [71]. За встановлення хоча б одного із цих критеріїв потерпіла сторона має право розірвати договір у позасудовому порядку шляхом повідомлення (відповідно до положень статті 9:301 Принципів європейського договірного права) [71].

Англійське право, у свою чергу, сформувало триярусну модель договірних умов: умови (ориг. «*conditions*»), гарантії (ориг. «*warranties*») та невизначені умови (ориг. «*innominate terms*») [97] (були зафіксовані у справі *Hong Kong Fir Shipping Co Ltd v Kawasaki Kisen Kaisha Ltd* (1962) [42]). Саме тест невизначеної умови є ключовим у розрізі визначення права сторони на одностороннє розірвання договору: таке право на розірвання може виникнути лише тоді, коли порушення по суті позбавляє потерпілу сторону по суті всієї вигоди, яку вона мала б одержувати за договором. По суті, тест невизначеної умови функціонально є аналогічним до тесту суттєвого позбавлення, відображеному у Принципах європейського договірного права (стаття 8:103) [71].

Французьке право після реформ 2016-го року теж встановило поріг «у достатній мірі серйозного» невиконання (*inexécution suffisamment grave*), щоб розірвати договір шляхом повідомлення, у статті 1224 Цивільного кодексу

Франції. Проте для балансу інтересів сторін договору французьке право (як і німецьке, про що піде мова пізніше) статтею 1226 встановлює обов'язок кредитора вимагати від боржника виконання у розумні строки [11]. Німецьке Цивільне уложення аналогічно встановлює механізм *Nachfrist* (укр. «пільговий період»), при неефективності якого кредитор набуває права односторонньо відмовитись від договору (*Rücktritt*) [5]. Що ж до українського права, то статтею 611 Цивільного кодексу України не встановлено вимог щодо істотного чи неістотного порушення: наслідки порушення зобов'язання встановлюються законом або ж договором [150].

***

Між системою загального права та системами права континентальної Європи є зона найбільшої конвергенції – правило передбачуваності збитків, яке як і у загальній, так і у континентальній традиції має спільне джерело. Цим джерелом є робота Робера-Жозефа Пот'є (ориг. «*Robert-Joseph Pothier*») – Трактат про зобов'язання (ориг. «*Traité sur les obligations*») 1761-го року [69]. Цей трактат свого часу вплинув як і на статтю 1150 першої редакції Кодексу Наполеона, так і на рішення англійського суду у справі *Hadley v Baxendale (1854)* [38] шляхом рецепції (як одне із ключових джерел) [67]. Ця доктрина була сформована для уникнення можливих спекуляцій із боку постраждалої сторони і передбачає відшкодування тих збитків, що передбачені або можуть бути передбачені сторонами договору як результат невиконання/неналежного виконання зобов'язань за ним [25].

Аналогічно і у Принципах європейського договірної права – стаття 9:501 встановлює, що сторона, яка відповідальна за делікт, має нести відповідальність перед постраждалою стороною лише за збитки, які вона «*передбачала або обґрунтовано могла передбачити на момент укладення договору як ймовірний результат невиконання, за винятком випадків, коли таке невиконання було навмисним або грубо недбалим*» [71].

Структура критерію передбачуваності у англійському праві складається із двох компонентів, як було встановлено вже згадуваною справою *Hadley v Baxendale (1854)*. Перша компонента – передбачені «природні» збитки, друга – збитки, що обґрунтовано перебували у свідомості обох сторін договору з огляду на відомі особливі обставини [25]. Згодом у справі *Victoria Laundry (Windsor) Ltd v Newman Industries Ltd (1949)* про затриману поставку бойлера було використано презумпцію обізнаності сторін для відшкодування позивачу упущеної вигоди – прибутку від послуг, які могли б бути надані, якби бойлер було поставлено вчасно [107]. Згодом, судова справа *The Heron II (Koufos v C Szarnikow Ltd) (1969)* стандарт було звужено до критерію «немалоймовірності» збитків – значно складніший для доказування, аніж стандарт передбачуваності [50].

Французьке право відрізняється у цьому більш м'яким стандартом у порівнянні з англійським правом: відповідно до статті 1231-2 Цивільного кодексу Франції боржник відповідає лише за збитки, які *prévus ou qu'on a pu prévoir* (укр. «були передбачені або могли бути передбачені»). Цей стандарт дозволяє при необхідності стягнути не лише реальні, але й малоймовірні, але цілком мислимі збитки. Наступна ж стаття 1231-4 встановлює включення до збитків лише безпосередніх наслідків невиконання договору, якщо таке невиконання є наслідком грубої недбалості або умислу [11]. Німецьке право аналогічно включає до розміру збитків і реальні збитки, і втрачену вигоду (§252 німецького Цивільного уложення), а українське, продовжуючи цю традицію, містить аналогічні за змістом положення у статтях 22 та 623 Цивільного кодексу України про повне відшкодування збитків [5; 150]. Хоча у німецькому та українському праві принцип передбачуваності не простежується, все ж суди керуються загальними принципами розумності та справедливості.

***

Висновки до Розділу 2

«МОДЕЛІ ТА КОНЦЕПЦІЇ КОНТРАКТУ В СИСТЕМАХ КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА (COMMON LAW)»

У Розділі 2 цієї роботи було виконано компаративний аналіз моделі контракту у системах загального та континентального права через Принципи європейського договірної права. Як результат, підтверджено фундаментальну основу континентальної моделі договору у вигляді автономії волі сторін, добросовісності та свободі договору; у той час як загальна система права базується на формалізованому об'єктивному підході, розглядаючи договір не як вираз волі сторін (як у континентальному праві), а як формалізований акт, спрямований на розподіл ризиків сторін.

Найістотніші відмінності між загальною та континентальною системами полягають у наявності/відсутності зустрічного надання, специфіки дотримання вимог щодо добросовісної поведінки до моменту укладення договору та наслідках зміни істотних обставин: якщо договір за англійським правом автоматично припиняється, то суди континентальної традиції намагаються «оздоровити» такий договір шляхом модифікацій його умов. Незважаючи на ці істотні відмінності, простежується і зона зближення – конструкція оферта-акцепт та ідея передбачуваності збитків, пов'язаних із невиконанням / неналежним виконанням договору. Для українського права, яке побіжно згадувалось у цьому контексті, помітний простір для перегляду чинних норм та гармонізації із європейськими практиками, зокрема, щодо істотності порушення, переддоговірної відповідальності сторін, тощо. саме ці та решта аспектів гармонізації є об'єктом опису наступного розділу роботи.

РОЗДІЛ 3. УНІФІКАЦІЯ ТА ГАРМОНІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ ДОГОВІРНОГО ПРАВА

3.1. Локальні та глобальні уніфікаційні процеси концепцій договірного права та виклики, пов'язані із ними

Як вбачається із змісту Розділів 1 та 2 цієї роботи, правовими системами континентальної Європи та загального права було сформовано моделі контракту, які, незважаючи на їхнє на перший погляд однакове функціональне спрямування, все ж є самобутніми і володіють специфічними рисами. Само собою, під час здійснення глобалізаційних процесів у торгівлі (якими людство завдячує в основному науково-технологічному розвитку) та, як наслідок, зміцнення транскордонних економічних зв'язків у другій половині минулого століття підтвердили необхідність втілення у життя до цього лише теоретичної ідеї уніфікації та/або гармонізації договірного права та, власне кажучи, зближення різних правових традицій як на глобальному, так і на регіональному рівні [83].

Перш ніж продовжувати аналіз щодо глобальних уніфікаційних процесів концепцій договірного права, ж доцільним здійснити розмежування понять гармонізації та уніфікації. Як відомо, гармонізація є більш м'яким інструментом для зближення правових систем різних юрисдикцій, що працює через встановлення спільних принципів регулювання при одночасному збереженні національної специфіки (яка відображає шлях історичного розвитку правової системи тієї чи іншої юрисдикції та враховує регіональні, соціальні та демографічні особливості). На відміну від гармонізації, уніфікація передбачає створення єдиної правової рамки норм для декількох юрисдикцій, що безпосередньо урегульовують правовідносини [78]. Науковці-теоретики виділяють ще третій рівень зближення правових систем – так звану апроксимацію, що передбачає наближення норм до певного міжнародного стандарту, найчастіше - правової системи Європейського Союзу (*Acquis communautaire*) [122].

У продовження тези про глобалізацію торгівлі як основного стимулу до уніфікаційних процесів договірної права, варто зазначити про Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) 1980-го року (надалі також – «Віденська конвенція»), яка була ухвалена під егідою UNCITRAL (укр. «Комісія Організації Об'єднаних Націй з прав міжнародної торгівлі», «ЮНСІТРАЛ»). Станом на січень 2026-го року Віденську конвенцію ратифікували 97 держав, тобто, дві третини гравців у світовій торгівлі можуть використовувати цей інструмент у своїх договірних відносинах [90]. Як відомо, Віденська конвенція встановлює єдині правила формування договору, зобов'язань сторін та засобів захисту постраждалої сторони, та автоматично встановлюється для договорів між суб'єктами господарювання із різних юрисдикцій (якщо, звісно, її застосування сторонами такого договору не виключене відповідно до положень статті 6 самої Віденської конвенції [126]). Цікавим у цьому контексті є той факт, що положення Віденської конвенції є синтезом підходів як і загальної, так і континентальної правових систем. До прикладу, Віденська конвенція не вимагає наявності зустрічного надання для укладення договору, не застосовує *parol evidence rule* та, по суті, застосовує змішаний (суб'єктивно-об'єктивний) підхід до тлумачення договорів [10;126]. Додатково стаття 28 Віденської конвенції поєднує у собі елементи двох традицій, оскільки визнає виконання зобов'язання в натурі, але обмежує його випадками, коли суд і сам би присудив його за правом застосовної юрисдикції [126].

Із 1991-го року Україна є однією із дев'яноста семи держав, що ратифікували положення Віденської конвенції, а відтак, як слушно підкреслює О.О. Щокіна, для міжнародних комерційних контрактів із українським суб'єктом при її застосовності Віденська конвенція стає первинним актом (основний статут), до якого слід звертатись, а вже згодом – до українського національного законодавства [151].

***

Уніфікаційні можливості Віденської конвенції, на жаль, є суттєво обмеженими її ж положеннями, зокрема, статтею 6, яка дозволяє сторонам договору не застосовувати деякі положення Віденської конвенції або й зовсім відступити від них [126]. Деякі науковці розглядають цю статтю (та і в цілому – широку практику виключення положень Віденської конвенції) як підрив її першопочаткової мети – уніфікації правозастосування, оскільки така уніфікація залишається виключно декларативною, якщо сторони договору систематично відмовляються від застосування уніфікованих норм [1].

Цікавим також до включення у дискурс уніфікації правозастосування через Віденську конвенцію є той факт, що Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії досі не ратифікувало її, незважаючи на власну усталену значиму роль у міжнародній торгівлі. Це створює так звану «зону непокриття» Віденською конвенцією, яка, в основному, з'явилась через поширене використання на острові місцевого *Sale of Goods Act* [40]. Відтак, про ефективність уніфікаційного процесу можна зробити висновок щодо того, наскільки сильно вона корелює із числом ратифікацій та готовністю бізнес-середовища до використання уніфікованого режиму.

Також у контексті розгляду Віденської конвенції є вимога автономного тлумачення, зафіксована у статті 7(1), яка передбачає врахування міжнародного характеру цього акту та необхідності єдиного застосування [126]. Для забезпечення цього процесу тлумачення у 2001-му році було засновано Дорадчу раду із Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (ориг. «*CISG Advisory Council*»), яка публікує рекомендаційні висновки із актуальних питань застосування Віденської конвенції. Станом на 2026 рік, на офіційній сторінці Дорадчої ради було опубліковано 22 висновки, серед них: щодо відповідності товарів (Висновок №19); щодо розрахунку збитків (Висновок №8); щодо виключень за статтею 6 Віденської конвенції (Висновок №16), тощо [106]. Ці висновки теж є негласним інструментом уніфікації, оскільки при судовому застосуванні сприяють формуванню крос'юрисдикційної узгодженої

практики правозастосування. Додатково, ще одним інструментом, який спрямований на формування єдиного застосування положень Віденської конвенції, є база даних CLOUT (Case Law on UNCITRAL Texts), адміністратором якої є секретаріат ЮНСІТРАЛ. Станом на сьогодні ця база містить понад тисячу витягів із рішень, що висвітлюють практику правозастосування Віденської конвенції у сорока семи юрисдикціях, включаючи Україну (хоча тут варто зазначити, що активність поповнення бази Україною є порівняно низькою) [105].

Проте, незважаючи на всі уніфікаційні спроби, у практиці різних юрисдикцій спостерігається тренд до національного права (так званий «*homeward trend*»), який полягає у тлумаченні Віденської конвенції судами через призму національних правових концепцій, що не сприяє меті уніфікації. Зокрема, Франко Феррарі (ориг. «Franco Ferrari») пише про наступне: у трактуванні Віденської конвенції є три тенденції (автономне тлумачення, *homeward trend* та *outward trend*, що полягає у залученні зовнішніх джерел) [28]. Водночас, варто зазначити, що звернення до національного права, у якому полягає *homeward trend*, напряду суперечить положенням статті 7(1) Віденської конвенції, яка вимагає враховувати міжнародний характер акту [126].

Як відомо, часто положення Віденської конвенції з огляду на їх обмежене коло регулювання доповнюються положеннями Принципів УНІДРУА міжнародних комерційних договорів, які розроблені Міжнародним інститутом уніфікації приватного права у Римі. Останнє видання Принципів УНІДРУА 2016-го року містить правила, застосовні до кола правовідносин, на які не поширюються положення Віденської конвенції, зокрема, дійсність договору, позовна давність, відступлення права вимоги, представництво, тощо [101].

Функції Принципів УНІДРУА полягають у їх використанні як застосовного права для договірних правовідносин; при заповненні прогалін у Віденській конвенції; при моделюванні національного регулювання договірних правовідносин; при застосуванні арбітражними судами як вираз загальних принципів міжнародного договірного права.

Співвідношення у використанні положень Віденської конвенції та Принципів УНІДРУА полягає у тому, що Віденська конвенція не передбачає звернення до національного права, як вже було згадано раніше, натомість вказує на необхідність звернення до загальних принципів, на яких вона базується.

Відтак, тут Принципи УНІДРУА і виступають у якості доповнювального акту до Віденської конвенції. Найбільш яскраво це простежується у питанні щодо врегулювання відсотків, право на які у статті 78 (без конкретизації щодо їх розміру) закріплює Віденська конвенція, а Принципи УНІДРУА, в свою чергу, статтею 7.4.9. заповнюють прогалину щодо розміру відсоткової ставки, встановлюючи її у розмірі не більше середньої банківської ставки за короткостроковими позиками на час вчинення порушення у місці платежу [100;101;126]. Так само, Віденська конвенція містить прогалину щодо позовної давності, яку заповнює глава 10 Принципів УНІДРУА [100;101;126]. Відтак, принципи УНІДРУА стають не функціональним заміником, а суттєвим доповненням до положень Віденської конвенції, що може свідчити про гнучкість регулювання міжнародної комерції.

***

На регіональному ж рівні існує декілька взаємопов'язаних інструментів, покликаних виконувати уніфікаційні та гармонізаційні функції. Першим і, мабуть, найбільш відомим інструментом є Принципи європейського договірного права (PECL), що побудовані як зведення спільних принципів європейського договірного права. Хоча за своєю природою Принципи європейського договірного права не є обов'язковими, вони суттєво впливають на гармонізацію власне європейських правових систем між собою. Так, до прикладу, Принципи європейського договірного права вплинули на реформи зобов'язального права у Німеччині (у 2002-му році) та Франції (у 2016-му році) [79], а також використовуються у якості «мірила до порівняння», як наочно було продемонстровано у підрозділі 2.3. вище. Додатково, варто згадати про естонський закон про зобов'язальне право – *Võlaõiguseadus* 2002-го року теж

безпосередньо ґрунтується на Принципах європейського договірної права [51]; як і те, що положення Принципів європейського договірної права щодо також враховані у тексті Цивільного кодексу Литви 2000-го року [59].

Як згадувалося раніше, Проєкт загальної системи координат (DCFR) є у рази масштабнішим проєктом із уніфікації, що виходить далеко за межі договірної права – він охоплює, зокрема, і деліктне право, трастове та речове право; регулювання щодо збагачення без достатньої на те причини, тощо [72]. Відмінною рисою Проєкту загальної системи координат є те, що він включає в себе як і частково Принципи європейського договірної права, доповнюючи тезами *acquis communautaire* (до прикладу, щодо права на відкликання, недобросовісних умов договору, переддоговірних зобов'язань, тощо) [81].

У цьому контексті неможливо оминати Принципи *Acquis* (ориг. «*Acquis Principles*», «ACQP»), розроблених Групою *Acquis* на основі не на компаративному аналізі національних систем та спробі звести їх «до єдиного знаменника», а на вже чинному праві Європейського Союзу (регламентів, директив, практики Суду ЄС, тощо). По суті, Принципи *Acquis*, як вже згадувалось вище, є одним із двох джерел для Проєкту загальної системи координат поруч із Принципами європейського договірної права; зважаючи на те, що право Європейського Союзу є фрагментарним (спрямованим більше на споживчі контракти), воно обмежує Принципи *Acquis*, але не нівелює їх роль як інструмента систематизації права [36].

Європейський Союз у 2011-му році здійснив спробу створити факультативний інструмент, які сторони договору могли б використовувати на додачу до основних засобів: Європейська комісія запропонувала Регламент про Спільне європейське право купівлі-продажу (ориг. «*Common European Sales Law*», CESL) [14], проте зіткнулася із критикою щодо обмеженої сфери застосування такого акту та технічні складнощі щодо імплементації. У результаті, ініціативу було відкликано (що підтверджує складність та багатоплановість таких уніфікаційних проєктів), а натомість Європейський Союз

обрав секторальну гармонізацію через прийняття двох директив: Директиви про цифровий контент 2019/770 (ориг. «*Directive (EU) 2019/770 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services*») та Директиви про продаж товарів 2019/771 (ориг. «*Directive (EU) 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods*») [23;24].

Відтак, уніфікаційні процеси стикаються із рядом системних викликів. Першим викликом, безумовно, є проблема правового транспланту – включення інституту до національного правового регулювання без урахування соціальної та/або економіко-культурної специфіки, що може призвести до втрати інститутом своєї первинної функції. Другою проблемою можна вважати неоднорідне тлумачення, про яке вже згадувалось вище, зокрема, у контексті Віденської конвенції.

Третьою – питання уніфікації заради ефективності обороту та, із іншого боку, збереження різноманіття правового регулювання. Як слушно зазначають деякі науковці, *lex & verba* підлягають трансплантації, але не *sensus* [53]. Четверта проблема – складнощі, що виникають у процесі узгодження істотних відмінностей різних правових систем (пошук спільного підґрунтя у концепції каузи та зустрічного надання, до прикладу). І, зрештою, п'ята – необхідність пошуку оперативних відповідей на виклики нового часу – адаптація до цифрової економіки, смарт-контрактів та ринків, що функціонують із застосуванням цифрових платформ, - виклик, який не врегульовано положеннями ані Віденської конвенції, ані Проектом загальної системи координат.

Звісно, ЮНСІТРАЛ у 1996-му році частково урегулював питання, пов'язані із цифровою сферою, через прийняття Типового закону ЮНСІТРАЛ про електронну торгівлю (ориг. «*UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce*») [99], проте і цей акт із часом перестає відповідати викликам об'єктивної реальності, залишаючи неврегульованою технологію блокчейну під час укладання контрактів, питання належної оферти та акцепту під час укладання

смарт-контракту; питання належного представництва під часу укладення контракту через ШІ-агента від імені користувача, тощо.

Враховуючи все вищевикладене, можна зробити висновок про важливу роль наднаціональних інструментів у зближенні правових систем (зокрема, на прикладі впливу Принципів європейського договірного права на правові системи деяких європейських держав), при цьому маючи на увазі, що ці інструменти все ж «слідують за життям, а не випереджають його», а відтак, можуть не охоплювати специфіку певних правовідносин.

3.2. Гармонізація договірного права України з європейськими стандартами

У контексті розгляду питання щодо наближення правових систем одна до одної не можна не згадати гармонізаційні процеси в Україні, пов'язані із процесами інтеграції у Європейський Союз. У інструментарій українського законодавця входять вищезгадані наддержавні інструменти, такі як Проект загальної системи координат, Принципи європейського договірного права, Принципи Acquis, Принципи УНІДРУА, тощо. Власне кажучи, необхідність створення цих актів і пояснюється проблемами неузгодженості актів Європейського Союзу, відсутності єдиної для всіх учасників співтовариства термінологічної бази, тощо.

Правовою рамкою, що визначає основні напрями євроінтеграції, є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (надалі також – **«Угода про асоціацію»**), підписана Україною та державами-членами ЄС у 2014-му році. Угода про асоціацію передбачає зобов'язання України апроксимувати національне законодавство (для кожної сфери встановлено різні терміни апроксимації – від двох до десяти років) [27]. Так, до прикладу, стаття 114 Угоди про асоціацію передбачає встановлення належного рівня захисту прав споживачів та гармонізацію із Додатком XXXIX до Угоди про асоціацію. При цьому Угода про асоціацію, враховуючи її

довгостроковий характер, передбачає динамічну природу такої апроксимації: для України це означає постійне зобов'язання наближувати власне законодавство до кожної зміни релевантного законодавства Європейського Союзу [76]. Інтеграційні зобов'язання України, починаючи із 2022-го року (набуття Україною статусу кандидата на членство у Європейському Союзі та початок перемовин про вступ до Європейського Союзу[68]) лише посилюються, особливо у розрізі Розділу 23 Угоди про асоціацію, що стосується правосуддя та основоположних прав.

Деякі додатки до Угоди про асоціацію мають особливо важливе значення для договірного права (зокрема, Додаток XXXIX-1, що встановлює перелік актів Європейського Союзу, до яких українське законодавство повинне наблизитися). Серед ключових таких актів, що діють на території Європейського Союзу, є Директива про права споживачів 2011/83/ЄС [120], що регулює питання, що стосуються договорів дистанційного продажу. Цей акт встановлює єдиний стандарт щодо попереднього інформування сторін, право сторони відмовитись від договору протягом чотирнадцяти днів та засоби захисту сторін при порушенні цифрових договорів. Як слушно зазначає О. Головка-Гавришева, український законодавець адаптував законодавство про захист прав споживачів за принципом *a la carte* (тобто вибірково), тим самим зробивши його некогерентним та залишивши більш ніж достатньо поля для подальшої законодавчої роботи щодо гармонізації із вищезгаданою Директивою про права споживачів 2011/83/ЄС та іншими актами ЄС [41].

Відтак, підсумовуючи все вищенаведене, можна зробити загальний висновок про об'єктивні перешкоди для гармонізації (апроксимації) українського права у відповідності із європейськими стандартами, так як обмеженість ресурсів, які держава може акумулювати для ефективного впровадження нового (або ж оновленого) правового регулювання, специфіка національної економіки, а додатково – виклики, пов'язані із повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну, що де-факто відкладає реформи «на потім».

***

Із метою визначити подальші напрямки гармонізації договірної права України із європейськими стандартами, достатньо співставити положення чинної редакції Цивільного кодексу України із положеннями Принципів європейського договірної права та Проектом загальної системи координат. Поверхневий аналіз за двома аспектами договору, за аналогією виконаного у підпункті 2.3. вище, буде здійснено тут для наочного порівняння не на концептуальному рівні «система-система», а на юрисдикційному рівні, де концепція може бути ідентичною, проте регулювання все ж зберігає свої специфічні риси.

1. Щодо помилки у правочинах (договорах)

Виходячи із буквального тлумачення статті 229 Цивільного кодексу України та статті 4:103 Принципів європейського договірної права (статтей 2:101-2:208), вбачається що українська модель підходу до правочинів, укладених під впливом помилки, в цілому відповідає традиційно європейській [71; 150]. Проте, українське право потребує доопрацювання і конкретизації нормативного регулювання цього явища. Незважаючи на те, що цей нормативний недолік в цілому може ефективно мітигуватися судовою практикою, все ж виникає простір для застосування декількох альтернативних тлумачень та імовірних зловживань правом. Як відомо, стаття 4:103 Принципів європейського договірної права встановлює трикомпонентний тест щодо помилки: (1) помилка стосується фактів або норм, що існували на момент укладення договору; (2) інша сторона знала (могла знати) про помилку або ж і сама помилялась щодо певної обставини; (3) якби помилка все ж була б відома на момент укладення договору, «розумна сторона» б утрималась від укладення такого договору [71].

Відтак, така конструкція робить оскарження договору можливим тоді, коли мала місце істотна помилка, що напряду впливає на суть зобов'язань та їх виконання. Тобто, підхід Принципів європейського договірної права спрямований на захист добросовісної сторони, яка не знала про власну помилку,

і не була виправлена (не могла бути виправлена) іншою стороною договору [71;150].

2. *Щодо добросовісної поведінки сторін*

На відміну від Принципів європейського договірного права та Проекту загальної системи координат, статті 3 та 509 Цивільного кодексу України прямо не містять деталізованих вимог щодо добросовісності на переддоговірній стадії. Стаття 650¹ Цивільного кодексу України хоч і встановлює відповідальність сторони за неправдиві запевнення, які вона надала іншій стороні договору, що мають істотне значення для його укладення, виконання або припинення, проте складає радше імперативну норму щодо потенційних санкцій, що настають за надання недостовірної інформації, не включаючи, до прикладу, відповідальності за недобросовісне ведення або недобросовісне припинення перемовин щодо договору. Тобто, переддоговірна відповідальність залишається нормативно обмеженим концептом і, по суті, станом на сьогодні потенційно може вирішуватися за рахунок судової правотворчості [71; 150].

***

Рекодифікація Цивільного кодексу України, про яку вже згадувалось раніше, мабуть, є одним із найяскравіших та наймасштабніших проєктів гармонізації (та модернізації водночас) українського приватного права. Як визначає робоча група під керівництвом Голови Верховної Ради України Руслана Стефанчука, *«інтеграція України до європейського простору, інтенсивні глобалізаційні процеси, розробка в Європі і загалом у світі численних рекомендаційних актів гармонізаційного спрямування ставлять нові виклики перед українською державою у сфері нормопроектування і спонукають до врахування європейських тенденцій у процесі вдосконалення приватноправового законодавства»* [147]. Відтак, рекодифікація цивільного законодавства України полягає не в ухваленні нового акту, а у поетапному оновленні книг Цивільного кодексу та включення до нього нових сфер регулювання, які де-факто є

цивільними, але до цього регулювалися окремими актами, як-от міжнародне приватне право або сімейне право [127].

У 2025-му році до Верховної Ради України вже було внесено законопроекти щодо Книги першої «Загальні положення» (№14056) та Книги другої «Особисті права» (№14057) Цивільного кодексу України. Законопроект щодо рекодифікації Книги першої Цивільного кодексу України вже було прийнято за основу Верховною Радою України у жовтні 2025-го року, а щодо Книги третьої («Речеве право»), четвертої («Право інтелектуальної власності»), п'ятої («Зобов'язання»), шостої («Спадкове право»), сьомої («Сімейне право»), восьмої («Міжнародне приватне право») та дев'ятої («Гласність прав, правочинів та юридичних фактів») відбувається громадське обговорення. Метою цієї діяльності, як зазначив сам очільник робочої групи із рекодифікації Цивільного кодексу України Руслан Стефанчук, є дати Україні «найкращу в світі кодифікацію цивільного законодавства» [129; 143; 144; 145].

Для цілей цієї роботи особливу увагу варто приділити пропонованій рекодифікації Книги п'ятої «Зобов'язання» Цивільного кодексу України. Проект передбачає введення у Цивільний кодекс України §2 «Переддоговірні відносини», який покликаний регулювати поведінку сторін договору на етапі перемовин за аналогією із французьким цивільним правом, тим самим наближаючи його до положень, висвітлених у Проекті загальної системи координат (стаття 3:301-3:302).

Так, пропоновані норми передбачають дотримання сторонами перемовин добросовісності при веденні перемовин та відповідальність за недобросовісне ведення перемовин / ведення перемовин без наміру укласти договір, вимоги щодо збереження конфіденційності перемовин та надання сторонами перемовин запевнень та застережень, правила посилення на звичаї ділового обороту; а також оновлюють регулювання щодо вирішення переддоговірних спорів [145].

Проект книги п'ятої Цивільного кодексу України «Зобов'язання» отримав коментарі та критику від Національної асоціації адвокатів України («НААУ»), у

якій Комітет НААУ з питань цивільного права та процесу слушно зазначив, що *«втручання у структуру зобов'язального права має здійснюватися з дотриманням принципів, закріплених у статтях 3, 6, 13, 509, 627 ЦК України, а також з урахуванням вимог правової визначеності, передбачуваності правозастосування та стабільності договірною регулювання, що неодноразово підкреслювалося у практиці Верховного Суду»* [136].

При аналізі можливого впливу рекодифікації Цивільного кодексу України варто також повернутися до пропонованих положень до Книги першої Цивільного кодексу України, яка передбачає конкретизацію у Цивільному кодексі України понять цифрових речей (активу, цифрового контенту, доменного імені, акаунту); оновлює положення щодо представництва, позовної давності та правочинів, тощо. Додатково, положеннями пропонованої статті 1 Цивільного кодексу України визначатиметься презумпція приватності правовідносин: тобто, відносини вважатимуться приватними, якщо їх зміст по-іншому не визначений законом або не впливає, власне, із самої суті відносин [143].

Простежується збалансований та виважений підхід до запозичення європейського досвіду в українських реаліях – до фахового діалогу, пов'язаного із рекодифікацією Цивільного кодексу України, долучилася широка спільнота правників-практиків, науковців, громадських організацій, тощо, що виступає інструментом мітигування ризику «правового транспланту» та введення у законодавство норм, що не виконуватимуть призначену їм функцію та/або не узгоджуватимуться із нормами актів аналогічної та/або вищої сили.

Так, до прикладу, Національна асоціація адвокатів України в цілому підтримала оновлення цивільного законодавства, проте все ж залишила коментарі, зокрема, щодо розмежування добросовісності (*bona fides*) та доброзвичайності (*boni mores*); застережень щодо забезпечення права на судовий захист відповідно до положень статті 55 Конституції України; а громадські організації, у свою чергу, розкритикували проєкт та звернули увагу на

необхідність дотримання, серед інших актів, Копенгагенських критеріїв та вимог Європейської конвенції з прав людини [136].

***

Станом на сьогодні у процесі гармонізації українського права чільне місце займають не лише законодавчі спроби (ре)кодифікувати законодавство, а й судова правотворчість, яка заповнює прогалини у регулюванні, хоч і не має обов'язкового характеру. Судова практика органічно та поступово наближає українське право до європейських стандартів: Велика Палата Верховного Суду встановила позицію щодо тлумачення умов договору із урахуванням вимог щодо добросовісної та розумної поведінки, про яку вже велася мова вище. Так, при визнанні договорів недійсними, якщо вони укладені за участю юридичної особи, Верховний Суд встановлює, що визнання договору недійсним можливе тоді, коли *«наявні підтверджені належними і допустимими доказами обставини, які свідчать про те, що контрагент такої юридичної особи діяв недобросовісно або нерозумно»*[132]. Це явище чітко свідчить про роль судової практики в українському праві як тимчасового засобу відповіді на виклики часу, який випереджає, а інколи і стимулює законодавчі зміни. Відтак вбачається, що рекодифікація цивільного законодавства повинна норативно підсилити та закріпити досягнення судової правотворчості і надати цим підходам обов'язкового до використання характеру.

У цьому контексті до порівняння цікавим є досвід Румунії, близького до України за соціокультурним контекстом сусіда. У 2011-му році у державі було здійснено масштабну реформу законодавства, яка включала у себе і оновлення цивільного кодексу Румунії. Таким чином, 1-го жовтня 2011-го року після 147-ми років дії попереднього акту (який формувався за лекалами Кодексу Наполеона) вступив у дію новий Цивільний кодекс Румунії. Новий акт писався законодавцями за моністичним принципом, тобто, об'єднуючи в одному акті і цивільне, і комерційне право за зразком квебецької моделі [55]. Для України румунський досвід є цікавим з огляду на наявність трьох обставин, що

наближають вихідні дані щодо імплементації нових норм: схожа пострадянська правова спадщина, необхідність модернізації регулювання та євроінтергаційні зобов'язання.

Зрозуміло, що оновлене правове регулювання створить певні незручності для правозастосування одразу після його запровадження: виникне необхідність напрацювання нової судової практики, що пояснюватиме правозастосування певних новел законодавства або неформально заповнюватиме прогалини у регулюванні; доопрацювання окремих положень через складнощі їх застосування у первинній редакції, тощо.

Виходячи із всього вищевикладеного, для України ключовими аспектами гармонізації договірного права (незалежно від того, про який саме договір іде мова: купівлі-продажу, лізингу, позики, тощо) є наступні.

Перший аспект: закріплення законодавчих вимог щодо добросовісності на етапі переддоговірних перемовин та відповідальності сторін за її порушення, тим самим – наближення українського законодавства до стандартів, закріплених у Принципах європейського договірного права (стаття 2:301) та Проєкті загальної системи координат (секція третя книги другої) із урахуванням необхідності здійснення узгодження пропонованих норм із існуючою судовою практикою [71;72].

Другий аспект, що частково перегукується із першим: конкретизація принципу добросовісності через розмежування «доброзвичайності» (*boni mores*) та «добросовісності» (*bona fides*) через їхнє різне функціональне призначення (доброзвичайність передбачає собою зовнішню межу для свободи договору у вигляді суспільної моралі та публічного порядку, в той час як добросовісність є стандартом поведінки сторін) за наполегливою рекомендацією Національної асоціації адвокатів України [136].

Третій аспект, що виник внаслідок вимоги часу: адаптування тексту нормативно-правового акту до цифрової економіки, зокрема, щодо укладення

договорів в електронній формі, імplementування Директив Європейського Союзу 2019/770 та 2019/771 щодо цифрового контенту та продажу товарів, про які вже згадувалось вище. Звісно, у цьому напрямку вже є певні напрацювання у вигляді прийнятого у лютому 2022-го року Закон України «Про віртуальні активи» (№2074-IX), що повинен набрати чинності не пізніше дня набрання чинності законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами [139], проте проєкт Книги першої Цивільного кодексу України передбачає оновлену концепцію цифрової речі, до якої входить і віртуальний актив, що є важливим для договірного права у контексті регулювання смарт-контрактів, зокрема, щодо можливого розподілу відповідальності при помилці алгоритму, тощо.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна резюмувати, що гармонізація договірного права України є комплексним процесом, що створює виклики для законодавця у контексті дотримання Україною міжнародних зобов'язань, збереження специфічних рис національного права, інтересів суспільства та викликів часу. Звісно, рекодифікація Цивільного кодексу України дає унікальну, хоча і технічно складну в умовах повномасштабного вторгнення можливість здійснити системне та якісне вдосконалення законодавства із урахуванням найкращих практик світового рівня.

Досвід одного із найближчих сусідів України – Румунії доводить, що успіх реформ у схожому контексті напряму корелює із якістю нормотворчої техніки, залученням широкого кола фахівців та узгодження із вже наявним регулюванням [55]. Відтак, забезпечення створення сучасної та збалансованої моделі договірного права України є прямим результатом використання обережного підходу, що враховує як і європейський уніфікаційний інструментарій, так і специфіку соціально-правового фону юрисдикції та потреби воєнного та повоєнного часу.

***

Висновки до Розділу 3

«УНІФІКАЦІЯ ТА ГАРМОНІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ ДОГОВІРНОГО ПРАВА»

У Розділі 3 було оглядово розглянуто уніфікаційні та гармонізаційні процеси у договірному праві як на глобальному, так і на регіональному та національному рівні. Так, у підрозділі 3.1. було виділено найбільш знакові інструменти наближення договірного права до єдиного стандарту: Віденську конвенцію, Принципи УНІДРУА, Принципи європейського договірного права та Проєкт загальної системи координат. Додатково було досліджено спробу запровадження факультативного регулювання на рівні Європейського Союзу у вигляді Спільного європейського права купівлі-продажу та передумови і причини її невдачі. У ході дослідження встановлено взаємодоповнюючий характер вищеперелічених актів та основні перешкоди при їх застосуванні (зокрема, правовий трансплант, неоднорідне тлумачення та складнощі узгодження концептуальних відмінностей одна із одною у різних правових системах.

У підрозділі 3.2. досліджено питання гармонізації договірного права України із європейськими стандартами у контексті євроінтеграції України та процесу рекодифікації цивільного законодавства України, зокрема, частково співставлено відповідність Цивільного кодексу України положенням Принципів європейського договірного права та Проєкту загальної системи координат, враховано зауваження Національної асоціації адвокатів України, проаналізовано концепцію переддоговірної відповідальності сторін та досвід процесу рекодифікації у Румунії.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все вищевикладене у Розділах 1-3 цієї роботи, опираючись на результати здійсненого вибіркового компаративного дослідження моделей та концепцій контракту у системах загального права та континентальної Європи відповідно, можна сформулювати наступні висновки.

1. Контрактне право країн континентальної Європи та країн загального права містить фундаментальні відмінності передусім на засадничому рівні.

У той момент як континентальноправові системи визначають договір як вираз автономії волі сторін, тобто так звану «угоду волі» («*accord de volontés*»), де чільне місце як і при трактуванні, так і при виконанні договору чільне місце займають принципи добросовісності («*bona fides*»), свободи договору та обов'язковості договорів до виконання («*pacta sunt servanda*»), загальноправові системи оперують моделлю обіцянки, обов'язкової до виконання («*enforceable promise*»), де вирішальне значення мають принципи зустрічного надання («*consideration*») та теорія угоди («*bargain theory*») через об'єктивну оцінку поведінки сторін, а не їх волі (тобто, превалювання зовнішнього виразу договірних відносин, що можуть бути оцінені третьою особою над внутрішніми суб'єктивними намірами сторін). Ці розбіжності, як вже було встановлено, не є лише формальними, а відображають кардинально різні траєкторії історичного розвитку кожної правової системи, її культури, методів правотворення та, власне, джерел права.

2. Як континентальна, так і загальна системи права мають суттєві відмінності у контексті їх історичного розвитку, проте все ж виходять із спільного джерела.

Римське приватне право подарувало світу механізм стипуляції, заклало основи консенсуального контракту та каузи договору, тим самим продовживши існувати у континентальній Європі завдяки механізму рецепції римського права

навіть після падіння Римської імперії через подальшу кодифікацію, до прикладу, у Кодексі Наполеона 1804-го року та Німецькому цивільному уложенні 1900-го року. Англійське ж право, у свою чергу, формувалось не шляхом кодифікації, а судової правотворчості, що кристалізувала поняття зустрічного надання та об'єктивні критерії оцінки контракту через систему судових наказів та судів справедливості. Відтак, підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок про причинно-наслідковий зв'язок між різними методами рецепції римського права та формуванням окремісних правових моделей.

3. Для здійснення порівняльного аналізу концепцій договірному права різних систем використано функціональний метод компаративного аналізу за К. Цвайгертом та Р. Майклзом, та підтверджено його ефективність.

При здійсненні функціонального аналізу концепції каузи та зустрічного надання було підтверджено, що обидві концепції спрямовані на досягнення розмежування обіцянок від юридичних зобов'язань через кардинально різні механізми (у той час як кауза вимагає економічну підставу зобов'язання, зустрічне надання спрямоване на певного роду обмін між сторонами договору). Підхід *tertium comparationis* у форматі використання Принципів європейського договірному права виявився порівняно неупередженим, оскільки фігурує нейтральним стандартом, що мінімізує взаємопроекції системи загального права на систему континентального права та навпаки.

4. Шляхом компаративного аналізу основних аспектів контракту через використання Принципів європейського договірному права як *tertium comparationis* встановлено як і найбільш істотні розбіжності, так і зони найбільшої конвергенції систем загального права та континентального права.

Найбільш істотні розбіжності між правовими системами загального та континентального права у контексті договору полягають у умовах дійсності договору (кауза/зустрічне надання); ролі добросовісності у регулюванні

договірних відносин як позитивного обов'язку сторін (у континентальній системі права) або як наслідку нормальної ділової практики (у загальній системі права); судових підходів до істотної зміни обставин, що впливають на виконання договору – у той час як континентальна система передбачає можливість «зцілення договору» через судову адаптацію його умов (*imprévision*), система загального права застосовує механізми припинення договору; а також відмінності до надання першості способу захисту виконання в натурі (*specific performance*) над грошовою компенсацією (*damages*). Найбільша конвергенція загальної та континентальної систем права простежується у правилі передбачуваності збитків за договором (що впливає на розміри відшкодування) та обов'язок вживати заходів для мінімізації таких збитків, що однаково простежується у обох правових традиціях завдяки вищезгаданому трактату Потье, що був реципійований у англійському праві через справу *Hadley v. Baxendale* (1854).

5. Встановлено багаторівневість уніфікаційних процесів: Віденська конвенція уніфікує правила купівлі-продажу для дев'яноста семи держав-учасниць; Принципи УНІДРУА – забезпечують гнучкий інструмент «м'якого права» для міжнародних комерційних договорів; Принципи європейського договірної права надають систематизований підхід до принципів договірної права; Проєкт загальної системи координат – надає повну систему регулювання як і договірних, так і позадоговірних відносин; Принципи *Acquis* – створюють єдину європейську доктринальну систему.

Проаналізовано також спроби створити єдиний інструмент на теренах Європейського Союзу, який б міг регулювати відносини купівлі-продажу, які зазнали невдачі через суттєві перешкоди у процесі імплементації, вузький характер регулювання та невідповідність національним законам. Відтак, встановлено основні перешкоди, що стоять на шляху наближення правових систем, серед них: неоднорідне тлумачення крізь призму національного

законодавства, ризики створення правового транспланту та складнощі, що виникають у процесі узгодження концептуальних відмінностей між правовими системами, як і на мікро-, так і на макрорівні.

6. Основні напрямки гармонізації договірного права України визначено за рахунок дослідження зобов'язань України за Угодою про асоціацію із Європейським Союзом, основних напрямів рекодифікації Цивільного кодексу України та результатів компаративного аналізу (зіставлення положень Цивільного кодексу України та Принципів європейського договірного права).

Зокрема, визначено необхідність щодо:

- конкретизації щодо поведінки та відповідальності сторін у контексті добросовісності на етапі переддоговірних перемовин, у тому числі і за недобросовісне їх ведення та/або переривання;
- розмежування концепцій добросовісності та доброзвичайності (*bona fides*, *boni mores*);
- уточнення договірних відносин у контексті цифровізації економіки та імплементація положень Директив Європейського Союзу 2019/770 та 2019/771 щодо цифрового контенту та продажу товарів, про які вже згадувалось вище;
- кодифікацію напрацювань Верховного Суду у чіткі та обов'язкові до виконання норми закону із метою забезпечення однорідного їх застосування у договірних правовідносинах.

Також доцільним визначено врахування досвіду Румунії із рекодифікації цивільного законодавства у 2011-му році, що демонструє важливість фахового діалогу законодавця із правничою спільнотою практиків та науковців, наявності тривалого процесу підготовки пропонованих змін, узгодження чинного законодавства із нововведеннями. Звісно, перехідний період характеризуватиметься своєрідною «роботою над помилками», що

передбачатиме внесення змін у законодавство ad hoc з метою усунення неточностей, суперечностей або прогалин, які законодавець не міг передбачити на етапі написання проєкту закону. Встановлено ключові критерії успіху реформи на теренах України – якість правотворчої техніки, узгодженості новел законодавства із вже існуючим регулюванням та врахування соціального, політичного та економічного контексту реформи (введення новел у час повномасштабного вторгнення, а на додачу до цього – ризику всесвітньої економічної рецесії).

Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити загальний висновок, що попри фундаментальні розбіжності правової системи континентальної Європи та правової системи загального права, процеси конвергенції все ж можливі шляхом застосування інструментів «м'якого права» та послідовних національних реформ. Ці процеси відбуваються десятиліттями, а тому вимагають не одномоментного ухвалення уніфікаційних актів, а послідовної та взаємозгодженої практики правозастосування. Для України великий рекодифікаційний проєкт є, у першу чергу, інструментом для створення сучасної договірно-правової системи, що гармонізуватиме із європейськими стандартами та, власне кажучи, нагальним потребам національного цивільного обороту. Продуманий та зважений підхід, що передбачатиме як імплементацію кращих європейських практик із урахуванням контексту, так і збереження української правової традиції, забезпечить ефективну гармонізацію. Із метою досягнення ефективної гармонізації вбачається доцільним продовження компаративних досліджень кожного інституту, який підлягатиме оновленню у рамках рекодифікаційного проєкту, із метою оцінки відповідності нових норм положенням Принципів європейського договірного права та надання законодавцю обґрунтованих та цінних для подальшого нормотворення рекомендацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Albrektsen A.-T. CISG and Party Autonomy: Can the parties to a contract implicitly exclude the application of the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods? : kandidatspeciale / Aalborg Universitet ; supervisor T. Neumann. Aalborg, 2020. 52 s. URL: https://projekter.aau.dk/projekter/files/334306611/CISG_and_Party_Autonomy_Can_the_parties_to_a_contract_implicitly_exclude_the_application_of_the_United_Nations_Convention_on_Contracts_for_the_International_Sale_of_Goods.pdf (дата звернення: 25.03.2026).
2. Ancient Rome had conquered the world three times: first through its armies, then through its religion, finally through its laws. Perilli.com. URL: <https://perilli.com/brain/ancient-rome-had-conquered-the-world-three-times-first-through-its-armies-then-through-its-religion-finally-through-its-laws/> (дата звернення: 26.02.2026).
3. Article 1194 - Code civil. Kohen Avocats (blog juridique). 21 décembre 2024. URL: <https://kohenavocats.fr/2024/12/21/article-1194-du-code-civil/> (дата звернення: 17.03.2026).
4. Blanc-Jouvan X. Worldwide Influence of the French Civil Code of 1804, on the Occasion of its Bicentennial Celebration. Cornell Law School Berger International Speaker Papers. 27 September 2004. Paper 3. URL: https://scholarship.law.cornell.edu/biss_papers/3(дата звернення: 22.02.2026).
5. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (дата звернення: 19.03.2026).
6. Cartwright J., Vogenauer S., Whittaker S. (eds.). Reforming the French Law of Obligations: Comparative Reflections on the Avant-projet de réforme du droit des obligations et de la prescription (“the Avant-projet Catala”). Oxford; Portland, Oregon : Hart Publishing, 2009. 919 p. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781847315021_A24074940/preview-9781847315021_A24074940.pdf (дата звернення: 07.03.2026).

7. Central London Property Trust Ltd v High Trees House Ltd KB 130 (High Court of Justice, King's Bench Division, 1946). BAILII. URL: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/KB/1946/1.html> (дата звернення: 22.02.2026).
8. Chappell & Co Ltd v Nestle Co Ltd UKHL 1, AC 87 (HL). British and Irish Legal Information Institute (BAILII). URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1959/1.html> (дата звернення: 07.03.2026).
9. Cherednychenko O. O. Fundamental Rights, Contract Law and Transactional Justice. European Review of Contract Law. 2021. Vol. 17. Issue 2. P. 130-141. URL: https://pure.rug.nl/ws/files/183126699/10.1515_ercl_2021_2015.pdf (дата звернення: 15.03.2026).
10. CISG Advisory Council Opinion No. 3: Parol Evidence Rule, Plain Meaning Rule, Contractual Merger Clause and the CISG / Rapporteur R. Hyland .Pace International Law Review. 2005. Vol. 17, Iss. 1. P. 1-18. URL: <https://digitalcommons.pace.edu/pilr/vol17/iss1/3/> (дата звернення: 24.03.2026).
11. Code civil français. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721 (дата звернення: 09.01.2026).
12. Code Napoleon; or, The French Civil Code. URL: <https://www.napoleon-series.org/government/code-napoleon/> (дата звернення: 18.02.2026).
13. Combe v Combe 2 KB 215 (Court of Appeal) .eLawDaily. URL: <https://elawdaily.com/combe-v-combe/> (дата звернення: 22.02.2026).
14. Common European sales law (CESL) .Legislative Train Schedule. European Parliament, Legal Affairs (JURI), тематичний розділ «Legal Affairs - JURI». URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-legal-affairs-juri/file-common-european-sales-law> (дата звернення: 27.03.2026).
15. Common Frame of Reference (CFR) .Max-EuP 2012. Max Planck Institute for Comparative and International Private Law. URL: <https://max->

eur2012.mpipriv.de/index.php/Common_Frame_of_Reference_(CFR) (дата звернення: 08.03.2026).

16. Consideration & Promissory Estoppel. Contract Law Lecture .LawTeacher.net. URL: <https://www.lawteacher.net/lectures/contract-law/formation/consideration-promissory-estoppel/> (дата звернення: 22.02.2026).

17. Consumer Rights Act 2015: Act of Parliament of the United Kingdom. 26.03.2015. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/15/contents> (дата звернення: 18.03.2026).

18. Contracts (Rights of Third Parties) Act 1999. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/31/contents> (дата звернення: 09.01.2026).

19. Corbin A. L. The Parol Evidence Rule .Yale Law Journal. 1944. Vol. 53, No. 4. P. 603-663. URL: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/2262/The_Parol_Evidence_Rule.pdf (дата звернення: 16.03.2026).

20. Cornell Law School. Contract. Wex Legal Encyclopedia. URL: <https://www.law.cornell.edu/wex/contract> (дата звернення: 16.02.2026).

21. Currie v Misa (1875) LR 10 Ex 153. LawProf.co. URL: <https://lawprof.co/contract/consideration-cases/currie-v-misa-1875-lr-10-ex-153/> (дата звернення: 19.03.2026).

22. Davis Contractors Ltd v Fareham Urban District Council [1956] AC 696 (HL). LawTeacher.net. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/davis-contractors-v-fareham-urban-dc.php> (дата звернення: 19.03.2026).

23. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. Official Journal of the European Union. 2019. L 136. 27p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32019L0770> (дата звернення: 27.03.2026).

24. Directive (EU) 2019/771 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods, amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC, and repealing Directive 1999/44/EC. Official Journal of the European Union. 2019. L 136. 23 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/771/oj/eng> (дата звернення: 27.03.2026).
25. Eisenberg M. A. The Principle of Hadley v. Baxendale. California Law Review. 1992. Vol. 80. P. 563-613. URL: <https://lawcat.berkeley.edu/record/1114269/files/fulltet.pdf> (дата звернення: 22.03.2026).
26. Equitable Remedies of Injunctions and Specific Performance. LawExplores. URL: <https://lawexplores.com/equitable-remedies-of-injunctions-and-specific-performance/> (дата звернення: 01.03.2026).
27. EU-Ukraine Association Agreement “Quick Guide to the Association Agreement”. European External Action Service, 2015. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/071215_eu-ukraine_association_agreement.pdf (дата звернення: 28.03.2026).
28. Franco Ferrari, “Autonomous Interpretation versus Homeward Trend versus Outward Trend in CISG case law”, Uniform Law Review, 2017, pp. 244-257. URL: <https://www.scribd.com/document/519704352/Trends-in-CISG-Franco-Ferrari> (дата звернення: 28.03.2026).
29. Frustration. Law Explorer. URL: <https://lawexplores.com/frustration/> (дата звернення: 19.03.2026).
30. Garcia Long S. Towards a Formalistic Approach of Good Faith in Comparative Contract Law. European Business Law Review. 2024. Vol. 35. Issue 1. URL: https://www.academia.edu/125859431/Towards_a_Formalistic_Approach_of_Good_Faith_in_Comparative_Contract_Law (дата звернення: 12.03.2026)
31. Garg A. A Comparative Analysis of Contract Law in Common Law and Civil Law Jurisdictions. Indian Journal of Law. 2023. Vol. 1, Issue 1. P. 61-70. URL:

<https://law.shodhsagar.com/index.php/j/article/download/10/31/44> (дата звернення: 04.03.2026).

32. Gesetz zur Modernisierung des Schuldrechts vom 26. November 2001. Bundesgesetzblatt. 2001. Teil I. Nr. 61. S. 3138-3179. URL: https://dejure.org/BGBI/2001/BGBI_I_S_3138 (дата звернення: 01.03.2026).

33. Goetz C. J., Scott R. E. Enforcing Promises: An Examination of the Basis of Contract. 89 Yale Law Journal 1261 (1980). Columbia Law School Scholarship Archive. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1253&context=faculty_scholarship (дата звернення: 16.02.2026).

34. Good Faith Principles in Contract Law: Perspectives from Comparative Law. Squire Patton Boggs Law Review. 2020. URL: https://larevue.squirepattonboggs.com/the-notion-of-contractual-good-faith-perspectives-from-comparative-law_a1010.html (дата звернення: 09.01.2026).

35. Great Peace Shipping Ltd v Tsavliris Salvage (International) Ltd [2002] EWCA Civ 1407. LawTeacher URL: <https://www.lawteacher.net/cases/great-peace-shipping-v-tsavliris.php> (дата звернення: 19.03.2026).

36. Grigoleit H. C., Tomasic L. Acquis Principles. Max Planck Encyclopedia of European Private Law. 2012. URL: https://max-eur2012.mpipriv.de/index.php/Acquis_Principles (дата звернення: 27.03.2026).

37. Griswold E. N. In Memoriam: Samuel Williston. ABA Journal. 1963. Vol. 49. No. 4. P. 362. ISSN 0747-0088. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=J8VJ5OJbROkC> (дата звернення: 13.03.2026).

38. Hadley v Baxendale (1854) 9 Ex 341. LawTeacher.net. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/hadley-v-baxendale.php> (дата звернення: 19.03.2026).

39. Halilovic A. Promissory Estoppel: An Investigation into the American Remedy for Reliance Harm and Its Comparative Qualities 2017. URL: https://www.academia.edu/39248866/Promissory_estoppel_An_investigation_into_the_American_remedy_for_reliance_harm_and_its_comparative_qualitie (дата звернення: 18.03.2026).
40. Hofmann N. Interpretation Rules and Good Faith as Obstacles to the UK's Ratification of the CISG and to the Harmonization of Contract Law in Europe. Pace International Law Review. 2010. Vol. 22, iss. 1. P. 145-181. URL: https://cisg-online.org/files/commentFiles/Hofmann_22_PaceIntlLRev_2010_145.pdf(дата звернення: 25.03.2026).
41. Holovko-Havrysheva O. Legal regulations of the consumer protection in Ukraine with regard to Ukraine's obligation of approximation of its legislation to the EU acquis. Przegląd Europejski. 2018. No. 2(48). P.61-78. URL: <https://przegladeuropejski.com.pl/article/01.3001.0014.5804/en> (дата звернення: 29.03.2026).
42. Hong Kong Fir Shipping Co Ltd v Kawasaki Kisen Kaisha Ltd [1962] 2 QB 26 (CA). URL: <https://www.lawteacher.net/cases/hong-kong-fir-shipping-co-v-kawasaki-kisen-kaisha.php> (дата звернення: 19.03.2026).
43. House of Lords. Co-operative Insurance Society Limited v. Argyll Stores. Publications.parliament.uk. 1997. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld199798/ldjudgmt/jd970521/coop01.htm> (дата звернення: 22.03.2026).
44. Howard K. Restitution for Unjust Enrichment in a Contractual Context. Out Law Analysis, Pinsent Masons. 15 Dec. 2021. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/analysis/restitution-for-unjust-enrichment-in-a-contractual-context> (дата звернення: 18.03.2026).

45. HQ05 Equity and Trusts. CILEx Law School. 2018. URL: <https://cilexlawschool.ac.uk/wp-content/uploads/2018/10/HQ05-Equity-and-Trusts-Sample-2018.pdf> (дата звернення: 18.03.2026).
46. Hyland, Richard, Pacta Sunt Servanda: A Meditation, 34 VJIL 1994, at 405 et seq. Trans-Lex.org. URL: <https://www.trans-lex.org/124500/> (дата звернення: 05.04.2026).
47. Investors Compensation Scheme v. West Bromwich Building Society [1997] UKHL 28; [1998] 1 All ER 98; [1998] 1 WLR 896 (19 June, 1997). British and Irish Legal Information Institute. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/1997/28.html> (дата звернення: 05.04.2026).
48. Kessler, Friedrich/ Fine, Edith, Culpa in Contrahendo, Bargaining in Good Faith and Freedom of Contract: A Comparative Study, 77 Harv.L.Rev. 1963/64, at 401 et seq. Trans-Lex.org. URL: <https://www.trans-lex.org/125100/> (дата звернення: 05.04.2026).
49. Key statistics and trends in international trade 2024: trade growth amid volatility and ongoing uncertainties / UNCTAD. Geneva; New York: United Nations, 2025. 46 p. (Key statistics and trends in international trade). UNCTAD/DITC/TAB/2025/2. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4091709> (дата звернення: 03.04.2026).
50. Koufos v. C. Czarnikow, Ltd. (The Heron II), [1969] 1 A.C. 350. Trans-Lex.org. URL: <https://www.trans-lex.org/302300> (дата звернення: 05.04.2026)
51. Kull I. Reform of Contract Law in Estonia: Influences of Harmonisation of European Private Law. vLex. P.122-129. URL: <https://international.vlex.com/vid/contract-estonia-influences-harmonisation-222475109> (дата звернення: 05.04.2026).
52. Law Reform (Frustrated Contracts) Act 1943: Act of Parliament of the United Kingdom. 05.08.1943. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/6-7/40/contents> (дата звернення: 19.03.2026).

53. Legrand P. The Impossibility of “Legal Transplants”. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 1997. P. 111-124. URL: <https://www.pierre-legrand.com/transplants.pdf> (дата звернення: 28.03.2026)
54. Leloup V. Relation between common law and statute in England and Wales. 8 January 2015. URL: <https://exequatur.pro/wp-content/uploads/2016/11/Relation-between-common-law-and-statute-in-England-and-Wales.pdf> (дата звернення: 22.02.2026).
55. Leş I., Spinei S. Reflections on the New Romanian Codes. *Ius et Administratio*. 2013. Vol. 1. P. 37-46. URL: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/3afec8e0-f10c-4e58-a922-65694079cc04/content> (дата звернення: 31.03.2026).
56. Marks and Spencer plc v BNP Paribas Securities Services Trust Company (Jersey) Ltd UKSC 72 : judgment of the Supreme Court of the United Kingdom, 2 December 2015. URL: https://supremecourt.uk/uploads/uksc_2014_0158_judgment_9bd10e60ae.pdf (дата звернення: 17.03.2026).
57. Meng Z. Party Autonomy, Private Autonomy, and Freedom of Contract. *Canadian Social Science*. 2014. Vol. 10, No. 6. P. 212-216. URL: <http://www.cscanada.net/index.php/css/article/view/5155> (дата звернення: 10.03.2026).
58. Michaels R. The Functional Method of Comparative Law. *The Oxford Handbook of Comparative Law* / eds. M. Reimann, R. Zimmermann. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 339-382. URL: https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2033&context=faculty_scholarship (дата звернення: 03.03.2026)
59. Mikelenas V. The Main Features of the New Lithuanian Contract Law System Based on the Civil Code of 2000. *Juridica International*. 2005. Vol. 10. P. 42-50. URL:

https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2005_X_42.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

60. Movsesian M. L. Formalism in American Contract Law: Classical and Contemporary. *Ius Gentium*. 2006. Vol. 12. P. 115-146. URL: https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=faculty_publications (дата звернення: 16.02.2026).

61. National Case Law Archive. Dunlop Pneumatic Tyre Co Ltd v Selfridge & Co Ltd AC 847. LawCases.net. August 2025. URL: <https://www.lawcases.net/cases/dunlop-pneumatic-tyre-co-ltd-v-selfridge-co-ltd-1915-ac-847/> (дата звернення: 16.02.2026).

62. O'Gorman D. P. Langdell and the Foundation of Classical Contract Law .Cleveland State Law Review. 2022. Vol. 70. P. 459-559. URL: <https://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4174&context=clevstrev> (дата звернення: 16.02.2026).

63. Osle R. D. The Revival of Roman Law and the European Legal Tradition. *Academia.edu - Find Research Papers, Topics, Researchers*. URL: https://www.academia.edu/36322723/The_Revival_of_Roman_Law_and_the_European_Legal_Tradition (дата звернення: 05.04.2026).

64. Palmer V. V. Excused Performances: Force Majeure, Impracticability, and Frustration of Contracts . The American Journal of Comparative Law. 2022. Vol. 70, Suppl. 1. P. i70-i88. URL: https://academic.oup.com/ajcl/article/70/Supplement_1/i70/6696364 (дата звернення: 19.03.2026).

65. Patel v Ali - Case Summary. IPSA Loquitur: Contract Law Cases. 2026. URL: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/patel-v-ali/> (дата звернення: 03.04.2026).

66. Pejovic C. Civil law and common law: Two different paths leading to the same goal. Victoria University of Wellington Law Review. 2001. Vol. 40, Is. 155. P. 7-32. URL: https://www.researchgate.net/publication/265244573_Civil_Law_and_Commo

n Law Two Different Paths Leading to the Same Goal (дата звернення: 31.03.2026).

67. Perillo J. M. Robert J. Pothier's Influence on the Common Law of Contract. Texas Wesleyan Law Review. 2005. Vol. 11, Issue 2. P. 267-290. URL: <https://scholarship.law.tamu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1187&context=txwes-lr> (дата звернення: 22.03.2026).

68. Petrov R. Bumpy Road of Ukraine Towards the EU Membership in Time of War. European Papers. Vol. 8, 2023, No 3 European Forum, Insight. URL: https://www.europeanpapers.eu/system/files/pdf_version/EP_EF_2023_I_031_Roman_Petrov_00701.pdf (дата звернення: 28.03.2026).

69. Pothier R.J. A Treatise on the Law of Obligations, or Contracts. Part 1. Kite & Walton. 1853. URL: https://static1.squarespace.com/static/5d76821bfaead41de7563f36/t/5efdbef77a0ff72b23a02b23/1593687973482/PothierM_Part1.pdf (дата звернення: 22.03.2026).

70. Practical Law. Contract: formation essentials. Thomson Reuters Practical Law. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/4-107-6271?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/4-107-6271?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) (дата звернення: 22.03.2026).

71. Principles of European Contract Law - PECL. Trans-Lex.org. URL: https://www.trans-lex.org/400200/_/pecl/ (дата звернення: 19.03.2026).

72. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition / eds. C. von Bar, E. Clive, H. Schulte-Nölke et al. Munich : Sellier. European Law Publishers, 2009. 643 p. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf (дата звернення: 07.03.2026).

73. Re McArdle Ch 669. LawTeacher.net. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/re-mcardle.php> (дата звернення: 17.02.2026).

74. Restatement of Contracts. Scribd. URL: <https://www.scribd.com/document/85795253/Restatement-of-Contracts> (дата звернення: 17.02.2026).
75. Robinson v Harman (1848) 1 Ex 850 : case summary. PastPaperHero - Law Resources. URL: <https://www.pastpaperhero.com/resources/robinson-v-harman-1848-1-ex-850> (дата звернення: 18.03.2026).
76. Roman Petrov, Guillaume Van der Loo, Peter Van Elsuwege. View of The EU-Ukraine Association Agreement: A New Legal Instrument of Integration Without Membership?. Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal. 2015. URL: <https://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/52678/48729> (дата звернення: 05.04.2026).
77. Romero L. J. Specific Performance of Contracts in Comparative Law: Some Preliminary Observations. Les Cahiers de droit. 1986. Vol. 27, No. 4. P. 785-811. DOI: 10.7202/042771ar. URL: <https://www.erudit.org/en/journals/cd1/1986-v27-n4-cd3769/042771ar.pdf> (дата звернення: 18.03.2026).
78. Rosett A. Unification, Harmonization, Restatement, Codification, and Reform in International Commercial Law. The American Journal of Comparative Law. 1992. Vol. 40, № 3. P. 683-697. URL: <https://www.jstor.org/stable/840594> (дата звернення: 24.03.2026).
79. Rowan S. The 2016 Reform of French Contract Law: Some Recent Developments | Cambridge Yearbook of European Legal Studies | Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/cambridge-yearbook-of-european-legal-studies/article/2016-reform-of-french-contract-law-some-recent-developments/BEF0DF7F02A4C6CF0FEC92F1FB5AC555> (дата звернення: 05.04.2026).
80. Sadowski K. The Abstraction Principle and the Separation Principle in German Law. Poznań University of Economics and Business Law Review (Przegląd Prawniczy UAM). 2014. Vol. 4. P. 237-243. URL:

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ppuam/article/view/4606> (дата звернення: 01.03.2026)

81. Schulte-Nölke H. From the Acquis Communautaire to the Common Frame of Reference: The Contribution of the Acquis Group to the DCFR. *Juridica International*. 2008. Vol. 14. P. 27-37. URL: https://www.juridicainternational.eu/article_full.php?uri=2008_XIV_27_from-the-acquis-communautaire-to-the-common-frame-of-reference-the-contribution-of-the-acquis-group-to-the-dcfr (дата звернення: 27.03.2026).

82. Solle v Butcher [1950] 1 KB 671. PastPaperHero. URL: <https://www.pastpaperhero.com/resources/solle-v-butcher-1950-1-kb-671> (date of access: 05.04.2026).

83. Schwenzer I. Global unification of contract law. *Uniform Law Review*. 2016. Vol. 21. P. 60-74. URL: https://78c4eede-15fd-4d4e-983d-f2b4b86af685.filesusr.com/ugd/00630e_c01d59ea49a64b188d8393d0277c15a2.pdf (дата звернення: 24.03.2026).

84. Shirlaw v Southern Foundries (1939) Ltd 2 KB 206 – e-lawresources.co.uk. *e-lawresources.co.uk*. URL: <https://www.e-lawresources.co.uk/shirlaw-v-southern-foundries> (дата звернення: 05.04.2026).

85. Siems, M. *Comparative Law*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 506 p. URL: <https://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/Comparative%20Law.pdf> (дата звернення: 03.03.2026).

86. Šimunović L. The Rebus sic stantibus Doctrine from a Comparative Perspective. *Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Drept*. 2019. 17 p. URL: <https://drept.uvt.ro/administrare/files/1634395791-articol-lidija-simunovic.pdf> (дата звернення: 09.01.2026).

87. Smith v Hughes (1871) LR 6 QB 597. LawTeacher.net. Case Summary. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/smith-v-hughes.php> (дата звернення: 01.03.2026).

88. Specific performance - English law definition. Lawprof.co.01.12.2025.URL: <https://lawprof.co/definition/specific-performance/> (дата звернення: 18.03.2026).
89. Spector H. A Contractarian Approach to Unconscionability. Chicago-Kent Law Review. 2005. V. 81, № 1. С. 95-118. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3523&context=cklawreview> (дата звернення: 18.03.2026).
90. Status: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (Vienna, 1980) (CISG) . United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL) Official Website. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/salegoods/conventions/sale_of_goods/cisg/status (дата звернення: 24.03.2026).
91. Stoyanov D. Causa and Consideration - A Comparative Overview. 30 April 2016. SSRN Electronic Journal. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2819799 (дата звернення: 22.02.2026).
92. Taylor v Caldwell (1863). University of Minnesota Law Library. URL: <https://lawlibrarycollections.umn.edu/classic-cases-contract-taylor-v-caldwell> (дата звернення: 19.03.2026).
93. Tetley W. Mixed Jurisdictions: Common Law vs. Civil Law (Codified and Uncodified). Uniform Law Review (Revue de droit uniforme). 1999. Vol. 4. No. 3. P. 591-618. URL: <https://www.unidroit.org/english/publications/review/articles/1999-3-tetley1-e.pdf>
94. The History of the Law. IRAC Method. URL: <https://www.ircamethod.com/post/the-history-of-the-law> (дата звернення: 22.02.2026).
95. The Moorcock (1889) 14 PD 64 : Court of Appeal. URL: <https://lawprof.co/contract/terms-of-contract-cases/the-moorcock-1889-14-pd-64/> (дата звернення: 17.03.2026).

96. The United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG): Overview and Application. Aceris Law. 2025. URL: <https://www.acerislaw.com/the-united-nations-convention-on-contracts-for-the-international-sale-of-goods-cisg/> (дата звернення: 10.01.2026).
97. Trick or treat? Conditions, warranties and innominate terms - you decide. Watson Farley & Williams, Article, WFW Website. - URL: <https://www.wfw.com/articles/trick-or-treat-conditions-warranties-and-innominate-terms-you-decide/> (дата звернення: 22 березня 2026 р.).
98. Uknevičiūtė S. The concept of fundamental breach of the contract in a comparative perspective: Master Thesis in European Business Law / Supervisor P. Zapolskis. Vilnius: Mykolas Romeris University, Faculty of Law, Department of Business Law, 2011. 70 p. URL: <https://gs.elaba.lt/object/elaba:1884805/1884805.pdf> (дата звернення: 22 березня 2026 р.).
99. UNCITRAL. Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment 1996, with additional article 5 bis as adopted in 1998. New York: United Nations, 1999. 86 p. URL: https://uncitral.un.org/sites/default/files/media-documents/uncitral/en/19-04970_ebook.pdf (дата звернення: 28.03.2026).
100. UNIDROIT - International Institute for the Unification of Private Law. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 11.01.2026).
101. UNIDROIT - International Institute for the Unification of Private Law. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2024/01/blackletter2016-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 11.01.2026).
102. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG). CISG-online | CISG-online.org. URL: <https://cisg-online.org/Text-of-the-Convention/Authentic-English-text-of-the-CISG> (date of access: 05.04.2026).

103. Unfair Contract Terms Act 1977: Act of Parliament of the United Kingdom. 26.10.1977. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1977/50> (дата звернення: 18.03.2026).
104. Uniform Commercial Code (UCC). Uniform Law Commission. URL: <https://www.uniformlaws.org/acts/ucc> (дата звернення: 01.03.2026).
105. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). Case Law on UNCITRAL Texts (CLOUT), searchable database of case abstracts. Available at: <https://www.uncitral.org/clout/search.jsp?sortDir=desc> (accessed 26 March 2026).
106. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG). CISG Advisory Council Opinions. Available at: <https://cisg-online.org/cisg-ac-opinions> (accessed 25 March 2026).
107. Victoria Laundry (Windsor) Ltd v Newman Industries Ltd 2 KB 528. LawTeacher.net. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/victoria-laundry-v-newman-industries.php> (дата звернення: 22.03.2026).
108. Vogenauer S. Interpretation of Contracts - Max-EuP 2012. Max-EuP 2012. URL: https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Interpretation_of_Contracts (дата звернення: 19.03.2026).
109. Walford v Miles [1992] 2 AC 128 (HL). URL: <https://www.ius.uzh.ch/dam/jcr:0ad63435-bcb7-490f-ab7b-154d9acc497f/Walford%20v.%20Miles.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
110. Wołodkiewicz W., Zabłocka M. Prawo rzymskie. Instytucje. 6. wyd. Warszawa : C. H. Beck, 2014. 416 s. URL: <https://www.scribd.com/document/677780595/Witold-Wo%C5%82odkiewicz-Maria-Zab%C5%82ocka-Prawo-Rzymskie-Instytucje> (дата звернення: 25.02.2026).
111. Yam Seng Pte Ltd v International Trade Corporation Ltd EWHC 111 (QB). - URL: <https://www.unisob.na.it/universita/facolta/giurisprudenza/age/i20130201.pdf> (дата звернення: 19.03.2026)

112. Zweigert K., Kötz H. An Introduction to Comparative Law. 3rd rev. ed. / translated from the German by Tony Weir. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1998. 403 p. URL: <https://archive.org/details/introductiontoco0000zwei/page/222/mode/2up> (дата звернення: 03.04.2026).
113. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с. URL: <http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/09/Istoriya-derzhavi-i-prava-zarub.krayin.pdf> (дата звернення: 01.03.2026).
114. Борисова В. І., Баранова Л. М., М. В. Домашенко та ін. Основи римського приватного права: підручник. Харків: Право, 2008. 224 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Rimskpravo.pdf (дата звернення: 26.02.2026).
115. Головченко Я. В. Цивільний кодекс Франції: від революції до імперії. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2025. Розд. «Історія». URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/17280> (дата звернення: 01.03.2026).
116. Гришко У. П. Розуміння договору у цивільному праві України та ЄС. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Івано-Франківськ. 2024. № 64. С. 128-138. URL: <https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/20446/1/2024.64.hryshko.pdf> (дата звернення: 09.03.2026).
117. Громадське обговорення проєктів книг Цивільного кодексу України . Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/documents/gromadske-obgovorennia/268533.html> (дата звернення: 30.03.2026).
118. Губанов О. О. Правова доктрина як джерело права в межах романо-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї:

порівняльна характеристика. Право і суспільство. 2015. № 6. С. 9-14. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/98dbff6a-1a53-4610-a4ea-4b5d5c7f56ef/content> (дата звернення: 22.02.2026).

119. Дашковська О. Р., Яворський В. О. Принцип «stare decisis» в українській правовій системі: теоретико-правові засади та практичні виклики .Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 42-48. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/7.pdf> (дата звернення: 22.02.2026).

120. Директива 2011/83/ЄС Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2011 року про права споживачів, якою вносяться зміни до Директиви Ради 93/13/ЄЕС та Директиви 1999/44/ЄС Європейського парламенту та Ради і скасовуються Директива Ради 85/577/ЄЕС та Директива 97/7/ЄС Європейського парламенту та Ради (текст директиви в офіційному перекладі України, код акта 984_023-11) .URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-11#Text (дата звернення: 29.03.2026).

121. Єфремова І. І., Ломакіна І. Ю. Принципи свободи договору і рівності сторін у договірному праві України та ЄС. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 2(54). URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/download/264404/260521/609303> (дата звернення: 09.01.2026).

122. Жаровська Г. Acquis communautaire: європейська правнича термінологія. Юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. URL: <https://law.chnu.edu.ua/acquis-communautaire-yevropeiska-pravnyncha-terminolohiia/> (дата звернення: 24.03.2026).

123. Задорожний Ю.А. Принципи права Європи: теоретико-історичний аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 55-59. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335396/324286> (дата звернення: 26.02.2026).

124. Іванець І. П. Принцип свободи договору: загальна характеристика. Аналітично-порівняльне правознавство : електрон. наук. вид. 2025. № 2(2025). С. 267-271. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327043> (дата звернення: 10.03.2026).
125. Козуб І. Г., Боднарук М. І. Основи римського цивільного права: навч. посібник. Чернівці. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020. 488 с. URL: [https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/532/Козуб%20І.Г.,%20Боднарук%20М.І.%20Основи%20римського%20цивільного%20права%20\(навч.%20посібник\),%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/532/Козуб%20І.Г.,%20Боднарук%20М.І.%20Основи%20римського%20цивільного%20права%20(навч.%20посібник),%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (дата звернення: 01.03.2026).
126. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 11.04.1980 : станом на 1 лют. 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення: 11.01.2026).
127. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Proekt-Koncepcii-onovlennja-Civilnogo-kodeksu-Ukraini.pdf> (дата звернення: 30.03.2026).
128. Крат В. С. Прояви римських ідей у сучасній судовій практиці. Василь Крат, суддя Верховного Суду. Презентація Верховного Суду 07 липня 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_07_07_Krat.pdf (дата звернення: 12.03.2026).
129. Матяш Т. Стефанчук: у Раді реєструють нову редакцію Цивільного кодексу. LB.ua. URL: https://lb.ua/news/2026/01/22/718258_stefanchuk_radi_reiestruyut_novu.html (дата звернення: 05.04.2026).
130. Мороз О. В. Поняття цивільно-правового договору. Право і суспільство. 2023. № 1. С. 90-95. URL:

<https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/53af9013-2e23-4b9f-b6b2-918247297df1/content> (дата звернення: 09.03.2026).

131. Никифорак В. Й. Межі свободи договору крізь призму розумності, справедливості та добросовісності. Юридичний вісник. 2019. № 4. С. 104-111. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2019/16.pdf (дата звернення: 10.03.2026).

132. Огляд судової практики Верховного Суду щодо застосування принципу доброї совісті та доктрини *venire contra factum proprium* у цивільних спорах (рішення, внесені до ЄДРСР за 2018-2023 роки) .Верховний Суд. Київ, 2023. 34 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_p_ract/Oglyad_KCS_dobra_sovist.pdf (дата звернення: 31.03.2026).

133. Оновлення договірної регулювання приватноправових відносин в Україні: монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Onovlennya_dogovirnogo_regulyuvannya.pdf (дата звернення: 11.01.2026).

134. ПАКТА СУНТ СЕРВАНДА (лат. *pacta sunt servanda* - договори мають дотримуватися) - довідкова стаття .Довідкова інформація: «З практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції». ЛІГА:ЗАКОН. 05.06.2007. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS002064> (дата звернення: 18.02.2026).

135. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с. URL: https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/58771/mod_resource/content/1/РИМСЬКЕ%20ПРАВО%20Підпригора%20Харитонов%20Підручник%202009.pdf (дата звернення: 18.02.2026).

136. Позиція НААУ щодо законопроекту № 14056 «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої»: аналітичний документ / Національна асоціація адвокатів України. Київ, 2025. 9 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/ZP_14056.pdf (дата звернення: 31.03.2026).
137. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 61-22315ск18 (цивільне провадження; спір, що виник із договору найму (оренди)). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> (дата звернення: 12.03.2026).
138. Правозахисники заявили, що новий Цивільний кодекс Руслана Стефанчука ставить під загрозу європейську інтеграцію України .ZMINA. Центр прав людини. 26.01.2026. URL: <https://zmina.info/news/pravozahysnyky-zayavyly-shho-novuj-cyvilnyj-kodeks-ruslana-stefanchuka-stavyt-pid-zagrozu-yevropejsku-integracziyu-ukrayiny/> (дата звернення: 30.03.2026).
139. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX .Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 31.03.2026).
140. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 22.02.2026).
141. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 05.04.2026).
142. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 22.02.2026).

143. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : законопроект № 14056 від 21.09.2025 р. .Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 30.03.2026).
144. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої : законопроект № 14057 від 21.09.2025 р. .Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355> (дата звернення: 30.03.2026).
145. Проект Цивільного кодексу України. Книга п'ята «Зобов'язальне право». Офіційне видання. Київ, 2025. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga5.pdf> (дата звернення: 30.03.2026).
146. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. І. Борисової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с. URL: <https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Monografiya-Rekodyfikatsiya-tsyvilnogo-zakonodavstva-Ukrayiny.-Vyklyky-chasu.-Pershe-vydannya.-2021.pdf> (дата звернення: 30.03.2026).
147. Рекодифікація Цивільного кодексу України: матеріали громадського обговорення проектів книг Цивільного кодексу України / Верховна Рада України. Листопад 2025 р. URL: https://www.rada.gov.ua/files/codex_knygy.html (дата звернення: 14.03.2026).
148. Саванець Л. М. The doctrine of hardship in contract law: comparative study. Науковий вісник ТНЕУ. 2022. № 2. С.126-134. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/items/a82aff34-b1e7-4963-9142-0adf549ec5be> (дата звернення: 09.01.2026).
149. Ханик-Посполітак Р. Ю. Принцип свободи договору в європейському праві. Наукові записки. Юридичні науки. 2006. Т. 53. С. 128-130. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0f8a7a1b-1b8c-4aae-9c38-261e44ed3730/content> (дата звернення: 10.03.2026).

150. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 19.03.2026).

151. Щокіна О.О. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. у контексті права, застосовного до міжнародних договорів. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. URL: http://lsey.org.ua/11_2024/49.pdf (дата звернення: 09.01.2026).